

הרב מאור קיים שמירת מנהגי ההמתנה בין בשר לחלב

- הקדמה
- סקירת שיטות הפוסקים בדין אכילת גבינה אחר בשר
- שיטות הראשונים
- התגבשות מנהגים נוספים בהמתנה בין בשר לגבינה
- האם כולם צריכים לשמור שש שעות?
- הסוברים שנכון לפסוק שצריך לשמור שש שעות
- ביאור דברי הרש"ל ודעימיה
- הסוברים שגם בימינו צריך לחתור לכך שכולם ישמרו שש שעות
- יסוד דין המתנה הוא הרחקה ולא איסור
- דין חולה בהמתנה בין בשר לגבינה
- אכילת גבינה תוך זמן ההמתנה
- התחיל לאכול גבינה או חלב תוך ו' שעות
- בירך על מאכל חלבי תוך ו' שעות
- חג השבועות
- תבשיל של בשר
- ריבוי הדעות וחינוך לדין המתנה
- טעמי דין המתנה והטעם השורשי
- הפוסקים שהורו לא לשנות את המנהג
- סיכום

מנהגי ההמתנה בין בשר לחלב עתיקים ומגוונים, ועם זאת מצינו רבים שמעודדים המתנה של שש שעות עמדתם נסמכת על דברי המהרש"ל המפורסמים ש"כל שיש בו ריח תורה" עליו לשמור שש שעות במאמרו מלבן הרב מאור קיים את השתלשלות מנהגי ההמתנה, ומבסס בהרחבה את הקביעה שיסוד ההמתנה הוא עשיית היכר של הרחקה כל המנהגים משיגים את היכר ההרחקה במידה שווה, ועל כן אין מקום לעודד שינוי של המנהג ומעבר לשש שעות דברי המהרש"ל לא נאמרו על שינוי מנהג ותיק ומבוסס

הרב מאור קיים

שמירת מנהגי ההמתנה בין בשר לחלב

הקדמה

בני תורה רבים מעידים שבשנים שהם זכו לשכון באוהלה של תורה בבית המדרש, שינו את מנהגם בדין המתנה בין בשר לחלב. מציאות מוכרת למדי בקרב משפחות שנוהגות לשמור שלוש שעות או שעה אחת בין בשר לחלב – בן המשפחה מתחיל ללמוד בישיבה, וחוזר הביתה לאחר כמה חודשים עם הדרכה לעבור לשמירת שש שעות. פעמים שבחור הישיבה אף משכנע את הוריו ואת כל משפחתו לעבור יחד עמו לשמירת שש שעות, ובכך משתנה מנהג המשפחה.

ככל הנראה, הרבנים והמחנכים למדו הדרכה זו מדברי רש"ל המפורסמים (יש"ש חולין ח, ט), ש"כל שיש בו ריח תורה" – עליו לשמור שש שעות (דבריו מובאים בש"ך יו"ד פט, ח, ובפוסקים נוספים), ואין כמו כניסה לישיבה כדי להתחיל להתעטף ב'ריחה של תורה'.

במאמר זה אבקש לטעון שהדרכה זו אינה מוצדקת, והצדק דווקא עם הבחורים שהתעקשו לא לשנות את מנהג משפחתם. וזאת משום שיסוד דין המתנה בין בשר לחלב הוא הרחקה שהנהיגו חכמים, ובמהלך הדורות התגבשו צורות ומנהגים שונים המבטאים הרחקה זו. הָיוּ אומר – אין הידור בשמירת שש שעות על פני שמירת שלוש שעות או אף שעה. עניינה של שהיית הזמן בין אכילת בשר לאכילת גבינה או חלב הוא עשיית היכר של הרחקה, ומטרה זו מושגת במידה שווה על ידי שמירת שעה, שלוש או שש שעות.

אפשר לדמות זאת לדין אכילה זוגית בזמן שהאשה בנדתה, בה נדרש לבצע שינוי מסוים בסעודה כדי להזכיר לבני הזוג שאסור לגעת או להתקרב (שו"ע יו"ד קצה, א). האם ייתכן לומר שיש הידור שהחפץ שיניחו לפניהם להיכר, יהיה גבוה או גדול יותר? או שיניחו שלושה חפצים במקום חפץ אחד? מכיוון שעצם ההיכר הוא המטרה, אין הידור בדרך עשיית ההיכר, אלא העיקר שבני הזוג יזכרו שהם אסורים בקרבה. כן הדבר בהמתנה בין בשר לחלב: חכמים קבעו כי יש לעשות היכר של הרחקה בין אכילת בשר לגבינה, וּמִשָּׁן ההמתנה יכול להתבצע בצורות שונות.

אם כן, מדוע כתבו רש"ל ועוד, שמי שיש בו ריח תורה ישמור שש שעות? אלא שרש"ל ודעימיה אמרו את דבריהם בזמן שהמנהגים טרם גובשו עד הסוף, ומתוך לימודם בגמרא ובראשונים סברו שהדעה העיקרית היא דעת הרי"ף והרמב"ם, שיש

לשמור שש שעות, וביקשו להכריע במחלוקת על ידי עידוד הפסיקה כדעה זו. אמנם במהלך מאות השנים האחרונות, כבר גובשו מנהגים מבוססים בדין המתנה, לא רק של שמירת שלוש שעות או שעה, אלא גם של שמירת חמש שעות ומשהו, או שמירת שעות המבחינה בין עוף לבשר בהמה. במצב כזה, שישנן קהילות או משפחות עם מנהגים ברורים ומבוססים, לא שייך לומר לכולם לשנות את מנהגם ולשמור שש שעות.¹

מאמר זה מבקש לטעון, שמי שמנהג משפחתו לשמור שעה, שלוש או חמש ומשהו שעות, לא נכון שישנה את מנהגו, כשם שמי שנוהג לשמור שש שעות בין בשר לחלב, צריך להמשיך במנהגו.

סקירת שיטות הפוסקים בדין אכילת גבינה אחר בשר

שיטות הראשונים

חולין קה, א: "אמר רב חסדא: אכל בשר – אסור לאכול גבינה, גבינה – מותר לאכול בשר". הרי שאסור לאכול גבינה לאחר אכילת בשר, אך לא מבואר עד מתי האיסור או מה נדרש לעשות כדי לחזור לאכול גבינה. בהמשך הגמרא "אמר מר עוקבא: אנא, להא מלתא – חלא בר חמרא לגבי אבא, דאילו אבא, כי הוה אכיל בשרא האידנא – לא הוה אכל גבינה עד למחר עד השתא, ואילו אנא – בהא סעודתא הוא דלא אכילנא, לסעודתא אחרייתא – אכילנא". כלומר, אביו של מר עוקבא היה ממתינ מעת לעת – כיממה – מאז אכילת הבשר כדי לחזור ולאכול גבינה, ואילו מר עוקבא עצמו לא היה אוכל גבינה באותה סעודה שאכל בה בשר, אבל בסעודה אחרת היה אוכל.²

ארבע שיטות נאמרו בראשונים בדין אכילת גבינה אחר בשר הלכה למעשה:

א – מספיק קינוח והדחה

דעת בה"ג (הל' נטילת ידיים עמ' 125 הוצאת מקיצי נרדמים), שמספיק לקנח את הפה, להדיחו ולשטוף את הידיים כדי לאכול גבינה לאחר בשר, ולאחר מכן מותר לאכול גבינה

1. אמנם עדיין אפשר לטעון, שאף שמדובר במנהג – ראוי ללכת אחר רוב הפוסקים ולשמור שש שעות. ניתן היה להשיב שמכיוון שגם המנהגים האחרים מבוססים וידועים, ונהוגים על ידי קהילות שלמות, ויש ערך בשמירת המנהגים, לא נכון להדריך ללכת אחר רוב הפוסקים על חשבון שינוי ואיבוד מנהגים חשובים, ובפרט שכל הרחקה זו הינה מדרבנן. אולם, כפי שנוכיח במאמר, אין צורך בכך, שהרי דעות הראשונים מבטאות דרכים שונות לקיים את ההרחקה, וכשהמטרה היא עצם ההרחקה, אין עדיפות בשיטת הרחקה אחת על פני חברתה.

2. יש לציין שדין המתנה בין בשר לחלב אינו מוזכר במשנה, וככל הנראה הוא מאוחר יותר מגזרות אחרות שמוזכרות במקורות תנאיים, כמו העלאת בשר וגבינה על שולחן אחד או ציריתם יחד במטפחת אחת (משנה חולין ח, א-ב).

אפילו באותה סעודה שאכל בה בשר.³ וכ"כ רז"ה (חולין קד, ב, רב יצחק; לז, ב, מדפי הרי"ף), רבנו תם (ספר הישר, חידושים תעב), יראים (סי' סג),⁴ ספר המנהיג (הל' סעודה עמ' רטז-ריח, הוצאת מוסד הרב קוק) ורא"ה (חולין קה, א, 'אמר מר עוקבא; בדק הבית ג, ד, עמ' תתרטל-תתרמד, הוצאת מוסד הרב קוק). ומה שאמר מר עוקבא שיש להמתין בין בשר לגבינה מסעודה לסעודה, הכוונה בלי קינוח הפה (ר"ת, רז"ה, רא"ה), או שהחמיר על עצמו (מרדכי חולין תרפז, ועוד). וכתב הרז"ה שכדעה זו "נהגו כל חכמי צרפת".⁵

ב – סעודה אחרת אפילו מיד

כתבו התוספות (קה, א, 'לסעודתא'): "לסעודתא אחריתא אכילנא – לאו בסעודתא שרגילין לעשות אחת שחרית ואחת ערבית, אלא אפילו לאלתר, אם סילק השולחן ובירך – מותר, דלא פלוג רבנן". כלומר, אין לאכול גבינה אחר בשר באותה סעודה,

3. דברי בה"ג מובאים בראשונים רבים: ר"ת (ספר הישר חידושים תעב); תוס' חולין (קד, ב, 'עוף'); פסקי הרי"ד (חולין קה, ב); המנהיג (הל' סעודה); רשב"א (תורת הבית ג, ד; חידושי חולין קה, א); רא"ה (בדק הבית); סמ"ג (לאוין קמ-קמא); רא"ש (חולין ח, ה); מרדכי (חולין רמז תרפז), ועוד.

4. היראים הביא שיטה זו גם בשם ר"י גאון (ראו עוד בעיטור תשסג, הכשר הבשר חלק ד, שהביא תשובת גאונים). והסיק: "ונראה כדברי המתירים, והמזקדק ומבין בהלכה, בכל הבשר ימצא סיוע לדבריהם". כלומר שיטה זו מתיישבת יותר בדברי הגמ' בחולין. ראו תועפות ראם ס"ק כד, לדיון בדעת הירושלמי. לדעה זו נטה גם אור זרוע (ח"א הל' בב"ח סי' טס).

5. ולמדו גם מדברי רב נחמן (חולין קה, ב): "אמצעיין רשות, אמר רב נחמן: לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל, אבל בין תבשיל לגבינה – חובה". הרי שחובה ליטול ידיים בין אכילת בשר (וזו הכוונה במילה 'תבשיל', ראו רז"ה) לגבינה, אבל לא צריך להמתין. וכפי שביאר ר"ת, שאין מחלוקת בין רב חסדא לרב נחמן: "ורב חסדא דאמר: 'אכל בשר – אסור לאכול גבינה', כלומר בלא קינוח ובלא הדחה... ולא פליג אדרב נחמן דאמר: 'אבל בין תבשיל לבשר לגבינה – חובה'". עוד ביאר הרא"ה (חידושי חולין קה, א), שבברייתא שבה מובאות דעות בית שמאי ובית הלל לגבי קינוח והדחה לא נאמר שצריך גם 'שהייה', "אלא ודאי בית שמאי ובית הלל הכשר גמור קאמרי, למימרא דבההיא, דהיינו קינוח והדחה, סגי לגמרי, ואפילו לבשר תחילה ואחר כך גבינה, ותו לא בעי מידי. אבל שהיה לא נאמרה אלא בלא הכשר אחר, בלא קינוח הפה ובלא נטילת ידיים". הרא"ה הרחיב יותר בבדק הבית, שאם אכן שהייה לבד היתה מועילה בין בשר לגבינה, איך ייתכן שדין זה לא הוזכר במשנה או בברייתא, "אלא אנב גררא הביאווה, ודרך סיפור" (של מר עוקבא)! וביאר שהגייוני שבשהייה מסוימת יהיה מותר לאכול גבינה לאחר בשר, שהרי מתישהו שאריות הבשר נישמות בפה ונעלמות, ו"הדבר מוכרע מעצמו, שמי שאכל בשר לא יאסר לאכול גבינה לעולם בלא הכשר, ואפילו עמד שני ימים או שלושה שלא אכל אחר הבשר, אי אפשר לומר בזה שהיה צריך כלום". אלא שלא היה ברור אחרי כמה זמן אפשר להחשיב את שאריות הבשר כנימוחות, ולכן כל אחד נהג משהו אחר: "לא השוו בזה, יש מחמיר על עצמו ב'מעט לעת', ויש נוהג היתר בסעודה אחרת. ולפיכך הביאווה דרך סיפור בלבד, דשהייה לא נאמרה מפי רבותינו בהכשר, אלא מפורסם היה מעצמם לכל" (ראו עוד הגייוני משה לרב משה בוצ'קו כרך ב, עמ' שנב).

כפי הנראה, דעה זו סוברת שצריך גם קינוח והדחתו, וגם שטיפת ידיים (במקרה שאכל בלילה וידי אולי התלכלכו). ועל אף שחלק מהראשונים הזכירו רק קינוח, הכוונה לכלול גם את הדחת הפה והידיים, כלומר הסרת שאריות הבשר מפי ומידי. שהרי אפילו על אכילת בשר לאחר גבינה כתב בה"ג: "אכל גבינה – מותר לאכול בשר בלא קינוח, אבל ממשא ידיה ופומיה בעי". ראו עוד בתורת הבית לרשב"א (בהוצאת מוסד הרב קוק עמ' תתרמה הע' 44), מה שכתב על שטיפת ידיים לדעת ר"ת.

אלא יש להמתין לסעודה הבאה, כדברי מר עוקבא, אך לא הגדירו חכמים כמה זמן נדרש להמתין בין הסעודות, ולכן כל שסיים את סעודתו הבשרית, והוא בסעודה אחרת – מותר לאכול גבינה. וכן דעת ראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות אלף קח, וכ"כ בשמו מרדכי חולין תרפז): "ואם אכל בשר – בהיא סעודתא לא אכיל גבינה, אלא בסעודתא אחריתי אכיל, כעובדא דמר עוקבא... ויש מפרשים סעודה שקבעה תורה (שמות טז, ח): 'בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבוקר', ולא נהירא לי להחמיר, אלא ברכת המזון בהפסק מועט". וכן הביא הגה"מ (הל' מאכ"א ט, כח, אות ב) בשם ר"י. וכן נראה מסידור רש"י (סי' תקפז).

ג – שש שעות

כתב הר"ף (חולין לז, ב, מדפי הרי"ף): "שמעין מהא, דהאי דאמר רב חסדא: אכל בשר – אסור לאכול גבינה, דלא שרי למיכל גבינה בתר בשרא אלא עד דשהי ליה שיעור מאי דצריך לסעודתא אחריתי, דלא אשכחין מאן דשרי למיכל גבינה בתר בשרא בפחות מהאי שיעורא, דהא מר עוקבא – אף על גב דשהי ליה כי האי שיעורא, קרי אנפשיה: חלא בר חמרא". כלומר, לדעת הר"ף חייבים להמתין בין אכילת בשר לגבינה כשיעור זמן שרגילים לאכול בין סעודה לסעודה. וביאר הר"ה (שם) את השיעור לדעה זו – "שש שעות, שיעור שהיה שבין סעודה לסעודה" (וכן בתר"י ברכות מ, ב, מדפי הרי"ף לא שנו'. גם העיטור תשסג, הכשר הבשר ח"ד, הזכיר שיעור שש שעות לפי דעה זו).

וכ"כ הרמב"ם (הל' מאכ"א ט, כח), והדגיש שהוא הדין גם בבשר עוף: "מי שאכל בשר בתחלה, בין בשר בהמה בין בשר עוף – לא יאכל אחריו חלב, עד שישהה ביניהן כדי שיעור סעודה אחרת, והוא כמו שש שעות".

וכן דעת ראשונים רבים: ראב"ן (רעא) הגדיר: "עד זמן לסעודה אחרת", מבלי לפרש כמות שעות; ספר האורה (א, קי), "אא"כ שהה שיעור סעודתא אחריתי"; רוקח (תסט), "עד שיעור שצריך סעודה אחרת"; ריא"ז (פסקי ריא"ז חולין פרק ח, א, יד), וסבר שדין עוף כבשר בהמה (ראו להלן שיטה ד); רשב"א (תורת הבית ג, ד, עמ' תתרמ-תתרנב, בהוצאת מוסד הרב קוק; וכן בחידושי חולין קה, א, ובמשמרת הבית. וכתב שזו גם שיטת רבנו חננאל), "וכן נהגנו אנחנו ואבותינו", והסכים עם הרמב"ם שדין עוף כדין בשר בהמה; מאירי (חולין קד, ב – קה, א), והסכים שדין עוף כבשר בהמה, "וכן נהגו בכל גלילותנו"; רא"ש (חולין ח, ה), וביאר "דהיינו מזמן סעודת הבוקר עד זמן סעודת הערב, ופחות משיעור זה אין לאכול גבינה אחר בשר", "ונהגו העולם שלא לאכול גבינה אחר בשר, ואפילו אחר עוף, ואין לשנות המנהג"; רבנו ירוחם (תולדות או"ח טו, כח, עמ' קלז, א); רבנו פרץ (על סמ"ק קיג אות ח), שכך נהגו העולם; ארחות חיים (הל' איסורי מאכלות עג); ר"ן (חולין לז, ב, מדפי הרי"ף), "וכבר פשט המנהג כדברי הרי"ף"; נימוקי יוסף (חולין קה, א), "סעודה

אחריתי שיעור שש שעות"; ריטב"א (חולין קה, א, 'הא דאמר'). כשיטה זו פסק בשולחן ערוך (פט, א).⁶

ד – חילוק בין בשר בהמה לעוף

יש שסברו שצריך לשמור כשיעור בין סעודה לסעודה (כפי השיטה השלישית), אבל רק בין אכילת בשר בהמה לגבינה, ואילו אחר אכילת עוף מותר לאכול גבינה מיד, אפילו בלי קינוח והדחה. כך דעת הרי"ד (פסקי הרי"ד חולין קה, ב), ולמד זאת ממה ששנה אגרא "עוף וגבינה נאכלין באפיקורן" (חולין קד, ב), וכפי שפירשו שם בגמרא – בלי קינוח הפה ובלי נטילת ידיים. ומכיוון שסתמו את דבריהם, משמע אפילו כשאכילת העוף היתה לפני אכילת הגבינה, "וטעמא דמילתא, משום דעוף בחלב אינו מן התורה". וכן דעת הרמב"ם (חידושו לחולין קד, ב – קה, א), וביאר שאין להקשות מדוע בין גבינה לבשר צריך קינוח והדחה, ואילו בין עוף לגבינה לא צריך, שכן "טעמא דעוף וגבינה – משום דדבריהם הוא, הא כל שהוא דבר תורה בעי נטילת ידיים, ואפילו גבינה ובשר, דשוין הם".⁷

6. שיטה זו מבוססת בעיקר על סיפורו של מר עוקבא, שיש לשהות בין בשר לגבינה כשיעור בין סעודה לסעודה. עוד ביאר הרשב"א בתורת הבית (ג, ד, עמ' תתרמו), שלא סביר שדברי רב חסדא שמי שאכל בשר אסור לאכול גבינה, נאמרו על אדם שלא קינח את פיו, שאם כן, מדוע סָתַם שאסור לאכול גבינה, הלא היה יכול לומר שעליו לקנח כדי לאכול גבינה. עוד הקשה על שיטת בה"ג משאלת רב אסי לרבי יוחנן: "כמה ישהה בין בשר לגבינה", והגמרא הביאה את דברי רב חסדא כתשובה. ואם רב חסדא לא דיבר על שהייה כלל, אלא רק על מצב שלא קינח את פיו, כדברי בה"ג, מהי תשובת הגמרא? אמנם לפי הרי"ף ודעימיה, קשים דברי רב נחמן שחובה ליטול ידיים בין תבשיל לגבינה, ומשמע שלא צריך שהייה בין בשר לגבינה אלא מספיק לשטוף ידיים, ולכן נאלץ הרי"ף לבאר בדברי רב נחמן, שהכוונה שאכל קודם גבינה ואחר כך בשר, והגמרא לא דקדקה בלשונה. וכן נמשכו כל הראשונים בשיטה זו לבאר את דברי רב נחמן (פירוש נוסף שדברי רב נחמן עוסקים רק בתבשיל פרווה שבושל עם בשר, אבל לא באכילת בשר עצמו, ראה להלן במאמר כותרת "תבשיל של בשר". הר"ז"ה ביקר פירוש זה בחריפות: "המפרשים שפירשו ובתבשיל שאין בו בשר בעינו אלא טעם הבשר הוא שיש בו – הכל שיבוש הוא לפי מה שהגנוה שלא לאכול גבינה אחר בשר בכל ענין, וטעו בפירושהם להעמיד מנהגיהם"). עוד ביאר הרדב"ז (על הרמב"ם מאכ"א ט, כח), שהלכה כשיטת הרי"ף והרמב"ם ולא כתוספות, שאם מותר לאכול מיד אחרי שסילק ובירך, יוצא שמר עוקבא היקל הרבה יותר מאביו.

7. כדעה זו כתבו באור זרוע (א, תס) וריטב"א (חולין קד, ב, 'והוא תני') בדעת רש"י. הרי"ז (פסקים פרק ח, א, יד) הביא את המחלוקת בין סבו הרי"ד לרמב"ם על אכילת גבינה לאחר בשר עוף, וצייד כרמב"ם: "וכך נראה בעיניי, שאסור לאכול גבינה אפילו אחר בשר עוף עד זמן סעודה אחרת, כדי שישנה מסעודה לסעודה כשאר כל בשר שבא לאכול גבינה אחריו... וכך היה מנהג קדמוננו, ומעולם לא ביטל מורי זקני הרב (הרי"ד, מ"ק) זה המנהג". ראו שיורי ברכה (יו"ד פט, א), מה שהביא בדעת הריטב"א, וכן מה שהביא מכנה"ג בדעת הרי"ף ורש"י, ומה שהעיר החיד"א.

התגבשות מנהגים נוספים בהמתנה בין בשר לגבינה על גבי שיטות אלו, נתגבשו במהלך הדורות מנהגים נוספים:

המתנת שעה

כתב מהרי"ל (ספר מהרי"ל, הל' או"ה משערי דורא, עמ' תקנד) ש"המנהג להמתין שעה אחת", וכ"כ בהגהות שערי דורא (עו, ב) ב"תור ביאור": "רבים נוהגים להקל ועושין להם פשרה מדעתם להמתין שעה אחת אחר סעודת בשר וסלוקו, ובירכו, ואז אוכלין גבינה. ואף על פי דלא אשכחנא טעמא ורמז לשיעור זה ממה נפשך, מכל מקום מי ימחה בידם? הואיל ותוספות וראבי"ה מתירין. אכן, הצנועים מושכין ידיהם עד מסעודת שחרית לסעודת ערבית. מהרא"י ז"ל". כלומר, על אף שאין מקור קדום להמתנת שעה, מכיוון שלפי תוס' וראבי"ה אם סיים את הסעודה אפשר לאכול גבינה מיד, ש"לא פלוג חכמים", אין למחות ביד מי ששוהה שעה.

באיסור והיתר הארוך (מ, ד) כתב: "ונהגו העולם להמתין שעה אחת, מכ"ד ליום, אחר ברכת המזון, ואוכל אז גבינה אפילו בלא קינוח. וממתין השעה אפילו אחר אכילת בשר חיה ועוף".⁸ וכ"כ הרמ"א בתורת החטאת (עו-עז, א). ובהגהותיו על השו"ע (פט, א) כתב: "המנהג הפשוט במדינות אלו, להמתין אחר אכילת הבשר שעה אחת, ואוכלין אחר כך גבינה", והוסיף: "ויש מדקדקים להמתין שש שעות אחר אכילת בשר לגבינה, וכן נכון לעשות".⁹

כפי שראינו, בהגהות שערי דורא כתב שאין רמז לשיעור שעה, והאחרונים ביארו זאת בכמה דרכים:

בתורת האשם (עו-עז, ודלא כמשמע', בסופו), ביאר שהמנהג על פי השיטה השנייה, והמתנת שעה נועדה לעשות היכר ברור שמדובר בסעודה אחרת: "אע"ג דלא מצינו רמז, מכל מקום טעמא רבא איכא, דמשום דסילק ובירך – לא מחזי כסעודה אחרת, כדברי מהרי"ל דלעיל, הלכך הנהיגו חכמי הדור ההוא להמתין גם כן, וכדי שלא יתנו דבריהן לשיעורין, אמרו 'שעה אחת', כן נראה לי". וכ"כ בהגהות זר זהב (ס"ק ב) על או"ה הארוך (מ, ד).

8. ביאר בתורת האשם (עו-עז, וכתב דנוהגין): "והשעה שכתב, פירש בעצמו שהוא אחת מכ"ד ליום, ע"כ. כלומר לאפוקי שעה וזמן בעלמא". כלומר, היה אפשר לחשוב ש'שעה' הכוונה זמן-מה, אבל לא שעה של 60 דקות. ואילו באו"ה הארוך פירש מעצמו שהכוונה שעה של 60 דקות. ומן הסתם התבונן וראה שכך נהגו.

9. באו"ה הארוך מבואר שלא צריך קינוח והדחה לאחר שעה, וכ"כ לדעה זו בש"ך (פט, ז), פר"ח (ז), א"ר (קעג, ז) וחכמ"א (מ, ג). אמנם הרמ"א כתב שצריך קינוח והדחה (סימני תורת החטאת עו, א), וראו מנחת יעקב ג. וכ"כ ט"ז (פט, ב), ש"דבר פשוט הוא" שלדעה זו צריך קינוח והדחה. וכ"כ יד יהודה (פט, קצר ט) ש"יש להחמיר". וביאר עוד ביד יהודה (פט, ארוך ב), שלדעת הש"ך זה עצמו ההסבר להמתנת שעה, שכדי לא להצריך קינוח והדחה לדעה זו המתנינו שעה, "שבשיעור זה יצא מפיו על ידי הרוק", ועי' פמ"ג פט, שפ"ד ז.

הפר"ח (פט, ו) כתב שהמנהג מבוסס על דברי הזוהר (שמות קכה, א), ש"כל מאן דאכיל האי מיכלא דאיתחבר כחדא – או בשעתא חדא או בסעודתא חדא, כלומר דבשעה אחת אף שאוכלו בב' סעודות, או בסעודה אחת אף ששהה כל היום ואכל דברים אחרים בינתיים, ויש מהאכילת בשר לגבינה שש שעות – אפילו הכי אסיר. שמעינן מהכא חומרא וקולא: חומרא, דמשמע דאף בשר אחר גבינה אסירא בשעתא חדא או בסעודתא חדא; וקולא, דגבינה אחר בשר שריא לאחר שעה, ואינו בסעודה אחת. וכ"כ גר"א (פט, ו), ששיטה זו "בנויה על דברי הזוהר".¹⁰

הפלתי (פט, ג) דחה את ביאורו של הפר"ח למנהג, וכתב שכוונת הזוהר ל"עת חדא, ואינו נגדר בשעות העולם, רק 'עת', ומצהריים עד ערב קרוי גם כן 'שעתא חדא'. וביאר ששיטה זו בנויה על כך שהולכים אחר תחילת עיכול הבשר, וכמו שלמדנו בדיני ברכת המזון (מג"א קפד, ט), שתחילת העיכול היא כ-72 דקות, ולכן ממתנים שעה, כדי שהבשר יתחיל להתעכל לפני אכילת הגבינה. ואילו הסוברים שיש להמתין שש שעות הולכים אחר סוף העיכול, שהוא עד כשש שעות.

עוד אפשר לבאר, שהמנהג התפתח על בסיס דברי תוס' וראבי"ה, שאפשר לאכול גבינה בסעודה אחרת מיד, אלא שבדרך כלל אנשים לא רעבים מיד, ולכן נָהוּ זמן מסוים עד האכילה הבאה, ועם הזמן התייצבה ההמתנה על שעה (ראו דברי יוסף על יו"ד פט, א, ס' תקפ"ג).¹¹

כיום מנהג זה קיים אצל חלק מיוצאי מערב אירופה, ובעיקר יוצאי הולנד.

המתנת שלוש שעות

כתב הפרי חדש (פט, ו) להכריע כשו"ע שיש להמתין שש שעות בין בשר לגבינה, אבל הוסיף חידוש: "ומיהו לא דווקא שש שעות, כגון בחורף, שהימים קצרים, כל שאכל בשר בשחר – מותר לאכול גבינה בסעודת הצהריים, וכן אם אכל בשר בחצי היום – מותר לאכול בערבית, אע"ג דליכא בין אכילה לאכילה אלא כמו ד' שעות בקירוב. וזה דבר מוסכם לכולי עלמא, דהא לשון הגמרא הוי 'בהא סעודתא הוא דלא אכילנא, לסעודתא אחרינא אכילנא', משמע דמסעודה לסעודה שפיר דמי, ולא קמפליג בין ימים קצרים לימים ארוכים, אלא משמע כדכתבינא".

10. לכאורה קשה, שספר הזוהר נתגלה לאחר שכתב מהרא"י את המנהג להמתין שעה. ועמד על זה החיד"א (שיורי ברכה פט, ו), וביאר ש"אפשר דסבר הרב פר"ח דהרב תרומת הדשן כתב כן לפי שלא נתפשט בימיו ספר הזוהר. אמנם רבנוואתא קמאי דקמיה ידעו מפי השמועה דברי הזוהר ונהגו כן, כי הזוהר נתגלה למעלה מק' שנה לפני זמן הרב תה"ד בספרד, ובראשונה היה נטמן ביד שרידים מספרד". ראו עוד שם, מה שכתב החיד"א על המנהג להמתין שעה, והביא שיש אומרים שגם לפי הזוהר צריך להמתין שש שעות.

11. וכ"כ ביד יהודה (פט, ארוך ב): "ונ"ל דמזה נצמח הא דהמתנת שעה, משום שזה דבר שאין דרך כלל לחזור ולאכול בלא שום שיהיו כלל. אבל אם שוהה שעה אחת – תו לא פלוג רבנן".

ואף שרבים חלקו על חידושו של הפר"ח,¹² כתב רבי דוד פארדו (מזמור לדוד י"ד פט, ו, שיטה ז, עמ' סא), שמדברי הפר"ח "נמשך מנהג בכמה מקומות שאין ממתנינים אחר הבשר אלא ג' שעות בקירוב, אפילו בקיץ, הואיל ואם היה בחורף – אז היה כבר זמן סעודה אחריתי, ואיכא למימר דלא פלוג רבנן... דמוכח מדשרי בחורף דבהמשך זמן זה תו אין מושך טעם. ויש להם קצת על מה לסמוך" (דבריו מובאים גם בדרכי תשובה פט, ו). עולה מדברי המזמור לדוד, שהמנהג של שלוש שעות אינו מיוסד על דעת תוס' וראב"ה, אלא על דעת רוב הראשונים הסוברים שיש להמתין בין סעודה לסעודה (השיטה השלישית), וסמכו על פירושו של הפר"ח, שכבר אחרי שלוש או ארבע שעות הגיע זמן הסעודה הבאה. ואמנם יש שכתבו שקשה למצוא מקור להמתנת שלוש

12. בפלתי (פט, ג) חלק על הפר"ח, וכתב שמכיוון שטעם ההמתנה מבוסס על עיכול המזון, אין הבדל בין הקיץ לחורף, "וכי העיכול או טעם הבשר עבר בחורף וימים קצרים ביותר מימים ארוכים?! ואין בזה ממש", וכן בשיורי ברכה (פט, ג), בשם רבני איזמיר: "ומחכו עלה רבני איזמיר... ואין יתכן דבחורף אינו מושך טעם בד' שעות ובקיץ מושך טעם עד שש ועד שבע שעות?". וכן בפרח שושן (י"ד א, א) כתב "שזה דבר שאין השכל סובל", אמנם החיד"א שם כתב: "ואני אומר, גברא רבא אמר מילתא – לא תחיכו עליה", וביאר את שיטת הפר"ח, שמכיוון שאין שיעור זמן בגמרא, אלא רק מסעודה לסעודה, וכן הוא הניסוח בדברי הרבה ראשונים, אפשר לומר שאחרי ארבע שעות זה נחשב כבר סעודה אחרת, במיוחד לאור דברי התוס' והראב"ה שאפשר בסעודה אחרת מיד. ובעיקרי הד"ט (י, ה), הגן על הפר"ח: "אין זו השגה כלל לאיש כמוהו, ואדרבא, הכל יודעין דכח העיכול משתנה בסדר המקומות וכסדר הזמנים, לפי קרירות וחמימות המקום והזמן, אפילו לאדם אחד בעצמו. ונסיון מוכיח דבימות החורף העיכול מתהווה יותר במהירות". וראו בא"ח (ש"ש שלח ח), שכתב "שבחורף המאכל מתעכלת יותר", ועי' שו"ת בית אב"י ג, קח.

ועל אף שבמנחת יעקב (עו-עז, ה), והמקור בסולת למנחה) כתב על דברי הפר"ח: "אף שאין דבריו מוכרחים כל כך נגד משמעות הפוסקים, מכל מקום המיקל לא הפסיד בזה, שהוא רק מצד חומרות המדקדקים" (גם בישועות יעקב פט, א, כתב שאפשר לסמוך על הפר"ח במקום צורך גדול), למעשה רוב הפוסקים חלקו עליו. כך בגן המלך (קנד), פרח שושן (י"ד א, א), שלחן גבוה (פט, ג), פלתי (פט, ג), ערך השולחן (פט, ב), חכמת אדם (מ, יב), פמ"ג (פט, משי"א), וכן מסקנת החיד"א בשיורי ברכה שם.

יש לציין, שמרגלא בפומייהו דרבים, שכוונת הפר"ח היא שהולכים אחר שעות זמניות (ראו עיקרי הד"ט י, ה; דרכ"ו. ובעניין ההלכה שהולכים אחר שעות קבועות, ראו גן המלך ופרח שושן הנ"ל, פת"ש ג, ועוד רבים. ראו עוד אור לציון ה, יט, ב, שבקיץ טוב להחמיר ולהמתין שש וחצי או שבע שעות), אך הפר"ח לא הזכיר דבר מזה, ומבואר שכוונתו היא שמכיוון שבגמרא כתוב 'מסעודה לסעודה', אזי כשהימים קצרים הזמן בין הסעודות קצר, ואילו כשהימים ארוכים הזמן בין הסעודות ארוך יותר, בלי קשר לכמה דקות יש בשעה, ופשוט (וכן ראיתי בספר מעדני אשר לוצנר מא, ג).

שעות,¹³ אך בפועל מנהג זה תפס חזק בחלקים נרחבים של קהילות מערב אירופה, וגם בחלק מקהילות צפון אפריקה.¹⁴

שמירת חלק מהשעה השישית

מנהג נוסף שהתפתח עם הזמן – לשמור חלק מהשעה השישית, כלומר חמש שעות ומשהו, או חמש שעות וחצי.

בפשטות, מנהג זה מבוסס על כך שהראשונים לא דקדקו שצריך לשמור שש שעות שלמות ומדויקות. אדרבה, חלקם כתבו במפורש ששומרים בערך שש שעות, כלשון הרמב"ם: "עד שישיהו ביניהן כדי שעור סעודה אחרת, והוא כמו שש שעות" (וכן בכלבו), וברשב"א: "כשש שעות", והמאירי (חולין קה, א): "שש שעות או קרוב לזה", ובמגן אבות למאירי (ט, מז) ציין אפילו חמש שעות: "חמש או שש שעות". וכן דיין במנחת יעקב (עו-עז, ה), מלשון הרמב"ם: "גם לשון הרמב"ם בפרק ט' מהל' מאכלות אסורות, שכתב 'כמו שש שעות' – משמע דלאו דוקא, והרוצה להחמיר יחמיר". על פי ראשונים אלו, ביאר הרב יהודה הרצל הנקין את המנהג לשמור חמש שעות ומשהו (מובא במאמרו של בנו הרב איתם הנקין הי"ד, בית אהרן וישראל שנה כד, ג, גיליון קמא, עמ' עא-עו, וראו שם מה שדן הרב איתם עצמו לשורשי המנהג). וכ"כ הרב רבינוביץ' כמקורות למנהג (מלומדי מלחמה קד, לגבי חיילים במצבי דחק, וראו עוד מה שהביא מהפרישה).¹⁵

13. לשון הרב אהרן פפויפר (קיצור שו"ע בב"ח י, טז): "וקשה למצוא מקור או טעם ברור למנהג זה, אך כך נוהגים יוצאי גרמניה, ומנהג אבותיהם בידיהם מדורי דורות". וכן במעדני אשר (לונצר מא, ג): "שורש מנהג זה צ"ע, דנראה דינו מנהג קדום כל כך, שהרי הכו"פ, שהיה רב בקהילות אה"ו, והפמ"ג, שהיה בפרנקפורט ובברלין, וכן בספר נוהג כצאן יוסף מנהגי פרנקפורט, כולם כתבו שיש להמתין שש שעות, ולא הזכירו מאומה ממנהג זה". ראו עוד שו"ת פאת שדך (ג, כט), "בענין המתנה אחר בשר וגבינה שלוש שעות, אינני יודע מנין בא המנהג הזה. ושמעתי דאצל בני אשכנז העשירים הוה בזה שיעור מסעודתא לסעודתא, כי היו רגילים לאכול כך".

14. ספר עלי הדס (פרק כא, כ, עמ' 809): "חכמי תונס הורו הלכה כדעת מרן השולחן ערוך שיש להמתין שש שעות בין בשר לחלב. אולם למעשה לא נהגו כן אלא מקצת תלמידי חכמים ואנשי מעשה, אבל רוב העם נהגו בקולא גדולה, ולא היו ממתנים אלא שלוש שעות בלבד". וביאר בהערה, שהפמ"ג באופן כללי היה נחשב גדול במיוחד בעיני חכמי תונים. היו גם מקומות במרוקו ובלוב שנהגו לשמור שלוש שעות.

ראו בסידור בית מנוחה (סט, ב, אות ו), שהעיר על המזמור לדוד, שהפמ"ג כתב רק ארבע שעות ולא שלוש, ושאין ללכת נגד הוראות רוב הפוסקים ומרן. וביאר את מנהג שלוש שעות כשיטה אמצעית בין בה"ג לרי"ף, ובדומה למנהג של המתנת שעה, שכתב עליו מהרא"י שזהו כעין פשרה, עיין שם.

עוד הביאו בספרים רבים כמקור למנהג, מִסְפֵּר איסור והיתר שמיוחס לרבנו ירוחם (סי' לט), שכתב שאחר שלוש שעות מסתלק הבשר שבין השיניים, ורבים כתבו שזו כנראה טעות סופר (ראו שו"ת מנחת אשר א, מב, ב; מעדני אשר מא, ג, ועוד), שהרי רבנו ירוחם בתולדות אדם וחוה (טו, כח, עמ' קלז, א) פסק כשיטת שש שעות.

15. בשיח נחום א, מו, פירש את הדעה של שש שעות ככניסה לשעה השישית (ונפק"מ שיהיה מותר לא רק בשעת הדחק): "אמנם כבר כתב המהרש"ל: 'בבני תורה ראוי למחות ולגעור בהם, שלא יקילו פחות משש שעות'. ואף בכך כבר נתברר שהכוונה היא לתוך שעה שישית (ראו מה שכתבתי בשו"ת מלומדי מלחמה סי' קד)". וכן בשיח נחום ב, קנז: "מנהג של המתנת שש שעות פירושו למעשה לחכות חמש שעות ועוד קצת (אפילו דקה אחת נוספת)". יתרה מכך כתב שם הרב רבינוביץ', שזה המנהג המועדף, הוא נשאל מבת זוג ששמרה בבית

בדעת קדושים (פט, ב) כתב כך הלכה למעשה: "מצד לשון חז"ל 'סעודה', לשהות כשיעור עיכול סעודה גדולה, לא שייך בכך שיעור מצומצם כמידת חכמים 'חסר קורטוב' וכו', כי בכך 'סעודה' המכוון בערך קרוב בכך, וביותר בבשר עוף".

בספרו עיונים במסכתות התלמוד (ח"ב עמ' שסד) הביא הרב דב בערל וויין, שכך נהגו בחלק מהישיבות בליטא, "חמש שעות ועוד משהו, כדי לכוון לשעה השישית. והרבה מיוצאי ליטא וחניכי ישיבות ליטא נוהגים כשיטה זו". ע"כ. ונראה שנהגו כן כדי לשמור על זמני הארוחות ולא לפגוע בסדרי הלימוד. וכך נהג למעשה הרב יצחק דב הלוי במברגר, לשמור חמש שעות ומשהו (המעין תשל"ט יט, ב, עמ' 33).

ביביע אומר (א, יו"ד ד), נטה להקל אחרי חמש שעות וחצי, ואחר שהביא את הראשונים, ביאר: "בזמנים הראשונים לא היה מורה שעות (=שעון) מצוי, ובדאי שהיו מקילים באומדנא, וידוע דכל תוך חצי שעה חשיב 'סמוך', וכמו שכתב רשב"ם פסחים (קז, ב). אבל יותר מזה חשיב כמופלג, ולכן הכא נמי יש להקל בתוך חצי שעה הסמוכה לשש שעות".¹⁶

הוריה שלוש שעות האם עליה לקבל את מנהג משפחת בעלה שש שעות, והשיב שאין להקפיד דווקא על מנהגי הבעל, "וצריך להגיע לידי הסכמה המתקבלת על הדעת... המנהג המומלץ הוא להמתין חמש שעות ומשהו – כלומר לתוך השעה השישית".

כתב בשו"ת דברי יציב (ליקוטים חלק ז, סי' ט): "אמר כ"ק מרן שליט"א להשיבך כדלהלן: הנה מנהג זה מקורו בראפשיטץ, וכפי מה שזכור לי, היו מקילים רק בעת הצורך. ולא דוקא שהמתינו רק ה' שעות, אלא שמתחלת שעה ששית לא הקפידו לדייק על המורה שעות שיהיו שש שעות שלימות". ולאחר שהביא את הראשונים הנ"ל, כתב: "ויש לומר דלעת הצורך הקילו לסמוך על שיטות הללו דלא בעינן ו' שעות שלימות, ועכ"פ משעה חמישית ואילך לא דקדקו כל כך".

16. ראו עוד בפס"ת (פט, ב, 19): "הנהיג הגר"א קוטלר זצ"ל בישיבתו להמתין חמש שעות ומחצה, לתועלת סדרי הישיבה".

לעומת שיטות אלו, כתב בחמודי דניאל (הלכות תערובות ב, טו) שצריך לשהות שש שעות שלמות, שאם לא כן – נתת דברך לשיעורים, ואפילו לגבי מי שמחמיר לשמור כ"ד שעות, הן צריכות להיות שלמות ומדויקות. וכ"כ למעשה הרב מרדכי אליהו (מאמר מרדכי ח"ב יו"ד ג-ד), שאין להקל בכך אפילו למען סדרי הלימוד בישיבות. ואדרבא, בבני תורה צריך להחמיר יותר, "ואם סדרי הישיבה והלימוד משתבשים בגלל זה – כך היא דרכה של תורה, שעם כל השיבושים והעיווים, ממשיכים ללמוד וללמד, לשמור ולעשות". וכ"כ אור לציון (ה, יט, א), שאין להקל בכך אפילו במקום צורך, ושכן הורה הרב עטיה. "ובפרט שאין להנהיג כן בישיבה, שהמון העם באים ללמוד מהם, ויבואו לזלזל במנהג שנהגו להמתין שש שעות מלאות ממש". וכן כתבו רבים מספרי זמננו, שצריך לשמור שש שעות שלמות ומדויקות. וכ"כ לכתחילה מו"ר הרב אליעזר מלמד בפניני הלכה (כשרות כו, ג, 4). אמנם כתב שבשעת הצורך אפשר להקל אחרי חמש וחצי שעות, ובשעת הדחק אחרי חמש. והוסיף ש"הרוצה להקל בזה תמיד, יש לו על מה לסמוך". [ויש שצירפו לדעה זו גם את הפרח שושן יו"ד א, א, ודעימיה, שבאו להוכיח שצריך שעות שוות ולא זמניות, וגם חלקו על הפר"ח. אבל אין דבריהם שייכים לשאלה אם צריך שש שעות שלמות או לא, שגם למ"ד שצריך שעות שוות, ולא זמניות, אפשר שאין הכוונה שש שעות שלמות בדקדוק].

זמני המתנה שונים בין בשר בהמה לעוף

מנהג נוסף שהתפתח הוא לחלק בין בשר בהמה לבשר עוף. למנהג זה יש לשמור שש שעות לאחר בשר בהמה, ושלוש או ארבע שעות לעוף. זהו מנהג שקיים במשפחות שונות, ותיעודו בכתובים מועט. הביא מנהג זה בשולחן ערוך המקוצר (ח"ד עמ' רמט, הערה כה, בסוף): "אמנם שמעתי מרבים, כי במעט מקומות נהגו להמתין אחרי בשר עוף ארבע שעות בלבד, ויש שהקלו אחרי שלוש שעות. ולענ"ד שאין למחות בהם, כי סוף סוף יש להם על מה שיסמוכו, שהרי הפר"ח מיקל אפילו בבשר בהמה אחרי ארבע שעות 'בקירוב'".

שורש המנהג לחלק בין בשר לעוף, הוא בדעת הרי"ד והרמב"ן (השיטה הרביעית). כמו כן, ראינו את דברי הדעת קדושים (פט, ב) שכתב שלא חייבים לדקדק בשעות שלמות בין בשר לגבינה, "וביותר בבשר עוף".

האם כולם צריכים לשמור שש שעות?

הסוברים שנכון לפסוק שצריך לשמור שש שעות

בהגהות שערי דורא (עו, ב), לאחר שהביא שאין למחות ביד הנוהגים להמתין שעה, כתב מהרא"י: "אכן, הצנועים מושכים ידיהם מסעודת שחרית לסעודת ערבית". כלומר, המהדרים שומרים כשש שעות. כיוצא בזה כתב הרמ"א (פט, א), לאחר שהביא ש"המנהג הפשוט במדינות אלו" לשמור שעה, הוסיף ש"יש מדקדקים להמתין שש שעות אחר אכילת בשר לגבינה, וכן נכון לעשות" (והלבוש פט, א, כתב ש"המחמיר להמתין ו' שעות – תבוא עליו ברכה").

יתרה מכך, העיר מהרש"ל (יש"ש חולין ח, ט) על דברי מהרא"י שאינו יודע מדוע נהגו להקל, שהרי "מן הדין היה לנו להמתין מעת לעת... ואם כן, למה לנו להקל כל כך, שלא להמתין לכל הפחות השיעור כמו שכתב הרמב"ם?". והסיק שאין להקל בפחות משש שעות. ואמנם "אי אפשר למחות ביד בני אדם שאינם בני תורה, אבל בבני תורה – ראוי למחות בידם ולגעור בהם, שלא יקילו פחות משש שעות". וסיכם ש"כל שיש בו ריח תורה" ישמור שש שעות. והביאוהו ש"ך (פט, ח); אליה רבה (קעג, ו); בית לחם יהודה ג, ועוד.

וכן הכנפי יונה (פט, א), אחר שהביא את קושיות הרשב"א על שיטת בה"ג ודעימיה, שהקילו בקינוח והדחה בלבד, כתב ש"כל בעל התורה מוטל עליו להחמיר בכך". וכ"כ פרי תואר (פט, ה): "אין לסמוך לשום קולא להתיר לאכול גבינה אחר בשר בפחות מו' שעות, אחר שרוב גדולי הפוסקים הראשונים ורוב האחרונים העלו בפירושא דסוגיא דבעי ו' שעות – אין לזוז מדבריהם". וכ"כ פמ"ג (פט, שפ"ד ח), שכן ההלכה

והמנהג, "ואין לפרוץ גדר". וכן ערוה"ש (פט, ז): "וכן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל להמתין שש שעות, וחלילה לשנות, ובזה נאמר: פורץ גדר וגו'".¹⁷

ביאור דברי הרש"ל ודעימיה

הרש"ל ודעימיה אמרו את דבריהם בזמן שהמנהגים עוד לא התגבשו, אלא העמדות השונות הוצגו כמחלוקת תלמודית, ומתוך לימודם את הגמרא והראשונים סברו שהדעה העיקרית היא לשמור שש שעות, וביקשו להכריע במחלוקת על ידי עידוד לפסוק כדעה זו. וכך מוכח למעיין בדבריהם, שבאו לברר את הסוגיה עצמה ולפסוק כדעה הנכונה יותר לדעתם. אבל לא התייחסו לשאלה האם כאשר כבר קיימים מנהגים מבוססים וותיקים, מי שנוהג כמנהג אחד, עליו לעבור לנהוג מנהג אחר. בי"ש"ש מביא תחילה את דעת התוס' והראב"ה, ולאחר מכן את דעת הרי"ף והרמב"ם, ומביא את הוכחת הרי"ף שלא מצאנו מי שהיקל בזה יותר ממר עוקבא. וכתב רש"ל: "ואם כן, למה לנו להקל כל כך שלא להמתין לכל הפחות השיעור כמו שכתב הרמב"ם?", ומבאר: "ותופס אני פירוש 'מסעודה לסעודה' דרך הממוצע לרוב בני אדם, דהיינו אחת שחרית ואחת ערבית. וכן הוא עיקר, שלא להקל מזה כלל". מפורש שהכרעתו מבוססת על הבנתו בסוגיה והכרעתו במחלוקת הראשונים. והוסיף שהרבה בני אדם מקילים בפחות משש שעות, "וטעות הוא בידם", כלומר לא הבינו נכון את הסוגיה.

גם בכנפי יונה התעמת עם שיטתם של בה"ג ור"ת, הביא את הקושיות של הרשב"א על שיטתם, והכריע שזו השיטה הנכונה בש"ס, וסיים: "ואחרי שכן הוא, שאלו המחמירין להמתין שש שעות יש להם סמך גדול בש"ס, כמו שהאריכו, וגם מגדולי המורים המה הסכימו לזה, הרי הן הרי"ף והרמב"ם והרשב"א הרא"ש, וכל האחרונים בסגנון אחד, אלא שהרמ"א ראה המנהג לפני והרבה לדחוק לקיימו, לכן בעל התורה מוטל עליו להחמיר בכך".

גם הפרי תואר קיבל את מה שהפוסקים אמרו בפירוש הסוגיה בש"ס: "אחר שרוב גדולי הפוסקים הראשונים ורוב האחרונים העלו בפירוש דסוגיא דבעי ו' שעות, אין לזוז מדבריהם".

האחרונים המאוחרים יותר, שהזהירו שאין לפרוץ גדר (פמ"ג, ערוה"ש), דיברו על מצב שכבר נהגו במקומם לשמור שש שעות, והזהירו לא לשנות ולשמור פחות מכך.

17. יש שציינו שהמנהג הוא לשמור שש שעות, מבלי להדגיש שאין לפרוץ גדר. כ"כ חכמת אדם (מ, יג): "והמנהג הפשוט במדינות אלו להמתין ו' שעות, כדעת הבית יוסף". ומו"ר בפניני הלכה כשרות (כו, הע' 3) ביאר את ההתפתחות במנהג אכשנז: "בתקופת הראשונים ועד לפני כחמש מאות שנה נהגו להמתין שעה אחת, אולם יחד עם ההגירה למזרח אירופה והקמת הקהילות החדשות בפולין, החל להתפשט המנהג להמתין שש שעות, כדברי רוב הראשונים".

כאמור, כל הפוסקים הללו לא התייחסו לשאלה האם מי שאבות אבותיו נהגו לשמור זמן המתנה קצר יותר, צריך לשנות ממנהג משפחתו ולשמור שש שעות.

הסוברים שגם בימינו צריך לחתור לכך שכולם ישמרו שש שעות

לאור האמור, מתעוררת השאלה מה הדין בימינו, כאשר במהלך מאות השנים האחרונות גובשו מנהגים מבוססים שונים בדין המתנה, לא רק של שמירת שלוש שעות או שעה, אלא גם של שמירת חמש שעות ומשהו או חמש וחצי, או שמירת פחות שעות לעוף. האם במצב כזה, ההדרכה הנכונה היא להורות לכולם, או לבני תורה, או למי שיכול, לשנות ממנהגו ולשמור שש שעות?

חלק מאחרוני זמננו כתבו שאכן כולם צריכים לשנות את מנהגם ולשמור שש שעות. כ"כ בשו"ת משנה הלכות (טו, טז): "לפענ"ד פשוט – כל שיש בו ריח תורה ימתין שש שעות. ואפילו הבאים ממקומות שהקילו לעצמן, אם עכשיו יחמירו – לא יהא בכלל 'אל תטוש תורת אמך', ואין זה חומרא יתירה, כי כן נראה מרוב הפוסקים ורוב המקומות שנהגו כן, ופשוט". כלומר, גם מי שנהג להקל, עליו להחמיר, כי זו דעת רוב הפוסקים, וכך נהגו ברוב המקומות. וכן כתבו הרבה מספרי זמננו, ראו בהערה.¹⁸ עמדה זו התפשטה מאד, עד כדי כך שרבים מעידים שבהיותם בחורים בישיבה, העמדה הבסיסית אצל הרבנים והמחנכים היתה שיש לחנך ל'ריח תורה', וממילא לשמירת שש שעות, גם במחיר שינוי המנהג. עמדה חינוכית זו השפיעה

18. אשרי האיש (יו"ד ה, כ): "גם יוצאי אשכנז הגרים בארץ ישראל – עליהם לנהוג כנהוג כאן, ולהמתין שש שעות ולא להסתפק בשלוש שעות. וכל החוגים צריכים להקפיד על זה, היות וכן המנהג בארץ ישראל, ללא הבדלי עדות. ואף אלו שנהגו בחו"ל בפחות מזה, כמו שעה, כאן בארץ ישראל צריכים לנהוג שש שעות". הכשרות לרב פוקס (י, ל): "יש מקומות בתפוצות ישראל שנהגו להסתפק בהמתנה בין בשרי לבין חלבי בשלוש שעות או אפילו בשעה אחת בלבד. אולם המנהג כיום להמתין שש שעות, והוא המנהג הראוי 'לכל מי שיש בו ריח תורה'". קיצור שו"ע לרב פפויפר (בב"ח י, טז): "בן תורה היודע שיוכל לשמור עצמו ולא יבוא לידי מכשול (ולב יודע מרת נפשו), ראוי לו שישנה מנהגו משלוש שעות לשש שעות". ובפסקי תשובות (פט, א): "למעשה, על אף שבני אשכנז יוצאים ביד רמ"א, ונוהגים כמותו בכל דבר, מכל מקום בדין זה – כבר כתבו הפוסקים שכל מי שיש בו ריח תורה צריך להמתין שש שעות. ואכן העידו האחרונים, שבדורות שלאחר הרמ"א נשתקע המנהג להקל בכך, וקיבלו עליהם גם בני אשכנז להמתין שש שעות, וכן נתפשט בתפוצות ישראל בכל מקומות מושבותיהם. והמיקל בזה עובר משום 'אל תטוש תורת אמך', ועליו נאמר: 'פורץ גדר ישכנו נחש'. וכן בעוד ספרים רבים (הכשרות כהלכה, יט, ז, ובהע' 61; מעדני השולחן פט, יז, ועוד).

יש לציין שיש ספרים שכתבו אחרת. כך בספר ואכלת ושבעת עמ' 84: "כל מנהג כזה יש לו יסוד, וגדולים ויראים נהגו על פיו. אשר על כן, בוודאי שמצד הדין יכול כל אחד לנהוג כמנהג אבותיו על פי אחד מהמנהגים הנזכרים לעיל, ללא כל חשש ופקפק". בספר משנת הכשרות לרב זנדר (ג, א): "שנן קהילות בתפוצות ישראל (כמו מדינות מערב אירופה) שנהגו להמתין רק שלוש שעות, ומי שמנהג אבותיו כך – אין צורך לשנות ממנהגו". ראו עוד בפתחי הלכה לרב פארסט א, ח. [באור לציון ה, יט, טו, כתב שכן ספרד שנסע להולנד והשתקע שם, ונוהגים שם להמתין רק שעה, כיוון שאין דעתו לחזור – דינו כבן המקום, ויכול לעבור להמתנת שעה בלבד].

מאד, וכמדומה שבכל שיעור בנושא זה, אפשר למצוא משתתפים ששינו את מנהג משפחתם, או חשבו לעשות כך.

יסוד דין המתנה הוא הרחקה ולא איסור

במאמר זה ברצוני לטעון שלא רק שאין צריך לשנות את המנהג, אלא לא נכון לשנותו. וזאת משום שהמתנה בין בשר לחלב איננה כמו איסור דרבנן רגיל, אלא כל דין המתנה בין בשר לחלב הוא בגדר 'הרחקה', ובמהלך הדורות התגבשו צורות שונות שעל ידן נהגו לבטא הרחקה זו. לפי זה, אי אפשר לומר שהרחקה של שעה או שלוש שעות 'פחות טובה' או פחות מהודרת מהרחקה של שש שעות. שהיית הזמן בין אכילת בשר לאכילת גבינה או שתיית חלב, נועדה לעשות היכר של הרחקה, ומכיוון שעצם ההרחקה היא המטרה, מה לי אם ההרחקה נעשית על ידי שמירת שעה, שלוש או שש שעות? ומדוע לא נאמר שמהודר יותר לשמור עשר שעות בין בשר לחלב? או יומיים? או שבוע ימים?¹⁹ על כרחנו העיקר הוא לעשות פעולת המתנה שתהווה

19. כפי שלמדנו (בחולין קה, א), אביו של מר עוקבא המתין יממה בין בשר לחלב, ובנו, מר עוקבא, כינה את עצמו 'חלא בר חמרא', כלומר חומץ בן יין. במשך הדורות, היו פוסקים שהחמירו על עצמם להמתין יותר משש שעות. בדרכי תשובה (פט, ב), הביא: "ע"י בטעמי מצות להאריך" פ' משפטים, שכתב הרח"ו ז"ל: "ומורי היה נוהג שלא לאכול בשר אחר גבינה וגבינה אחר בשר כל היום, עכ"ל. וע' בשער המצות שם, דמה שכתב 'כל היום' אינו ר"ל עד למחר, אלא בעוד יום דוקא, שכתב שם, וז"ל: מורי ז"ל נהג שכל אותו היום שאכל גבינה לא היה אוכל בשר עד הלילה, עכ"ל" (וראו בהמשך דרכ"ת שם, מה שהביא בשם היפה ללב ומקדש מלך. וראו שיעורי ברכה פט, ו, שהאריך לבאר זאת). ביוסף אומץ (יוזפא, אות קלז) כתב שנהג השל"ה להמתין יממה: "ואני הקטן ראיתי שהגאון מהור"ר ישעיה ז"ל סג"ל, אב"ד פה (בפרנקפורט דמיין, מ"ק), החמיר להמתין לחלב אחר בשר עד כ"ד שעות על פי הקבלה. ואני לא ידעתי מאין לו, וגם בהגהותיו לספר אביו ז"ל, הוא עמק ברכה, לא מצאתי. אחרי כותבי זה, זכיתי למצוא חומרא זו בתוצאות חיים". וכך אכן כתוב בספר תוצאות חיים (קיצור ראשית חכמה, סי' קמד): "מנהג אנשי מעשה שלא לאכול חלב אחר בשר אלא מעת לעת, וכן אמר בתלמוד מההוא חסידא. ואם אכל חלב או גבינה, שלא לאכול בשר עד שש שעות. ויש הכרח לזה מדברי רבי שמעון בפרשת משפטים (זוהר קכה, א)". חומרא זו הובאה גם בחמודי דניאל (הל' תערוכות ב', טו), וכתב שהחמירים בזה צריכים לדקדק להמתין עשרים וארבע שעות שלמות. והיוסף אומץ עצמו (שם) כתב: "ואני, מפני שכמה פעמים מצאתי בשר בין שיני אחר שש שעות, החמרתני עלי לעיתים, דרך נדר, לא דרך חיוב, עד י"ב שעות בגבינה או חלב וחמאה ממש, אחר בשר בהמה ממש". ראו עוד לשונו של שו"ת מעיל צדקה (סי' נ, 'ואחרי אשר'). לעומתם, בשו"ת תורה לשמה (ריב), נשאל אם יש סמך לחומרא להמתין יממה בין בשר לחלב וגם בין חלב לבשר. והביא מדברי ר"ח ויטאל, וכתב שהחמיר האר"י רק עד סוף היום, אבל לא עשרים וארבע שעות. ואמנם מצינו חומרא זו אצל אביו של מר עוקבא, אך "עם כל זה, לא שמענו חומרא זו אצל זולתו. ועל מרן החסיד רבינו האר"י זיע"א לא שמענו חומרא זו של כ"ד, וזה רוצה לעשות עצמו חסיד יותר ממרן האר"י – ודאי לא נכון לעשות כן". וביאר שבדרך כלל לא נכון להחמיר בדברים המותרים, ודיין מה שאסרה התורה. ואדרבא, נקרא 'הדיט', ובמיוחד בחומרא שאפילו האר"י לא היה נוהג בה. והרב אליהו פוסק (פסקי אליהו א, ד, וראה מה שכתב שם ביחס לחולה גם בס"ה), ביאר שזו כוונת הגמרא, לספר לנו שמר עוקבא כינה את עצמו חלא בר חמרא, משום ש"הלכה כמר עוקבא, שאין להתחסד יותר מהם מחשש יוהרא". וכ"כ בתפארת יעקב (חולין קה, א, 'אנא'): "אנא להא מילתא כחלא בר חמרא. נראה לי להכוונה כי אין להחמיר ביותר, רק לפי ערך חסידותו

היכר, כדי להרחיק את אכילת הבשר מהגבינה, והמתנה זו יכולה להיות קצרה או ארוכה. ומכיוון שיש ערך לכל המנהגים ולכל צורות הביטוי של ההרחקה, על כל קהילה ומשפחה לשמור על מנהגיה בדין המתנה.

ננסה להוכיח טענה זו מפרטים שונים בדיני המתנה בין בשר לחלב, שעולה מהם שיסוד דין המתנה הוא גדר הרחקה. דרך פרטים אלו נראה גם שיש כמה פוסקים שכתבו זאת במפורש.

דין חולה בהמתנה בין בשר לגבינה

כתב החכמת אדם (מ, יג), שאמנם המנהג הוא לשמור שש שעות בין בשר לגבינה, אך "לצורך חולי קצת – נראה לי פשוט דיש להתיר אפילו אכל בשר בהמה לאחר שימתין שעה, ויחטט שיניו לאחר ברכת המזון". וכ"כ חפץ חיים (נדחי ישראל לג, ו), וכ"כ ערוה"ש (פ"ט, ז): "ונראה לי, באדם שאינו בריא שצוהו הרופאים לשנות חלב – יכול לסמוך על דיעה זו בהמתנת שעה ובהדחת פיו, אף שאין בו סכנה". והוסיף: "וכן נער או נערה כחושים, ורפואתם לשנות חלב – די להם בהמתנת שעה".²⁰

ויש לשאול, אם המתנת שש שעות בין בשר לגבינה היא דין דרבנן רגיל, כיצד ניתן להקל בשופי לחולה ב'חולי קצת' כעבור שעה? שהרי כתב הרמ"א (יו"ד קנה, ג) שחולה שאין בו סכנה יכול להתרפא בכל איסורי דרבנן, "ובלבד שלא יאכל וישתה האיסור, הואיל ואין בו סכנה", הרי שלא הותרה אכילת איסור לשם כך! ואף שהיה אפשר לחלק בין אכילת מאכל אסור לבין אכילת מאכל היתר בזמן שאסור לאוכלו, מלשון החכמת אדם די ברור שהוא מיקל בשופי לכל חולי, גם כזה שעבורו לא מתירים איסורי דרבנן אחרים.

אפשר היה להשיב שהחכמת אדם ודעימיה הקילו רק משום שלדעתם מעיקר הדין הלכה כסוברים שיש להמתין שעה בין בשר לגבינה, וכך משמע מלשון ערוך השולחן. אלא שכדברי החכמת אדם כתבו גם פוסקים שפסקו שמעיקר הדין צריך לשמור שש שעות, כגון זבחי צדק (פ"ט, יא) וכף החיים כא. וכ"כ בן איש חי (ש"ש שלח יא):

ופרישותו, דטפי מחזי כיוהרא. לכך היה מתאונן שאינו בגדר להחמיר כמו אביו". ראו עוד במסילת ישרים לרמח"ל פרק יד, מה שכתב בזה.

ונראה פשוט, שגם לסוברים שטוב להחמיר להמתין יממה, יש גבול מסוים לחומרא, וגם הם יודו שאין הידור להמתין שבוע או חודש מבשר לחלב. לכן גם הם יודו שיסוד דין המתנה הוא בהרחקה, ובמהות הדין המתנת זמן ממושך יותר אינה נחשבת הידור או חומרא.

20. בשלמת חיים (ב, ד), התיר למעוברת או מינקת שצריכה חלב לסמוך על המתנת שעה. באור לציון (ח"ה יט, יז), התיר ליולדת עד שלושים יום להמתין רק שעה, ואחרי כן, "כל זמן שהיא מניקה, תאכל מאכלי חלב לאחר שלוש שעות מאכלת בשר", ולמעוברת לא התיר (ובתשובה שלפני כן, סי' טז, התיר לכל חולה ששוהה בבית החולים לאכול מאכלי חלב אחרי שלוש שעות). ראו עוד ספר חכמת חיים (זינגער פ"ט, א, כז), שדן במי שחלב עוזר לו לצרבת.

"לצורך חולה, אף על פי שאין בו סכנה, יש להקל להמתין שעה אחת. אך צריך סילוק שלחן ובהמ"ז, ועיין חכ"א כלל מ' סוף אות י"ג".

יתרה מכך, בשו"ת שואל ונשאל (א, יו"ד נח) כתב הרב כלפון משה הכהן, שכל מי שצריך חלב לבריאותו יכול להקל אחרי קינוח והדחה בלבד, כדעת בה"ג ור"ת. ואמנם "כעת, שלא מצאתי זה מבואר או מוכרע ומוכח – לא אוכל לסמוך על זה, אך מכל מקום יש לסמוך להתיר על הי"ש אומרים' שכתב מור"ם, דאם סלק ובירך ברכת המזון – מותר ע"י קינוח והדחה, דלגבי חולה הוי כשעת הדחק". כלומר, מכיוון שלא מצא מי שסמך על בה"ג ור"ת, סבר שאפשר לסמוך על דעת התוס' והראב"ה שאם סיים את הסעודה יכול לאכול חלב אחרי בשר. והוסיף שגם השו"ע יסכים לזה, "וגם מרן ז"ל מודה דסמכין על זה, ודבריו אינם אלא לשאר בני אדם".²¹

רבי יהושע מקוטנא (יבין דעת פט, א), ביאר את יסוד ההיתר לחולה: "והנה לדידן, שנהגו עתה כהרמב"ם להמתין ו' שעות, נראה דלצורך חולה, אפילו אין בו סכנה, כל שהוא חלוש וצריך לשתות חלב אחר אכילת בשר, וסילק ובירך ועשה קינוח והדחה, כל שעושה לרפואה – שפיר דמי. ואע"ג דקיימא לן לקמן סי' קנה דאסור לרפאות חולה שאין בו סכנה אפילו באיסור דרבנן, כל שאוכל ושותה האיסור; מכל מקום נראה דשאני כאן, **דאינו אלא זהירות בעלמא**, שהחמירו בבשר בחלב יותר משאר איסורין, משום דכל חד מותר באפי נפשיה. אבל אין זה בגדר אכילת בשר בחלב, שלא נתערבו כלל – לא מקרי זה אכילת בב"ח, דלא בלע החלב מבשר שאכל מכבר, ואינו אלא זהירות בעלמא". כלומר, אם היה איסור עצמי בהמתנה בין בשר לחלב, כדוגמת חשש עירוב חלב בטעם הבשר בפיו או בבשר שבין שיניו (ראו להלן בטעמי דין המתנה), לא היו מקילים למי שיש לו חולי קצת, אלא שהמתנה בין בשר לחלב היא "זהירות בעלמא".

הרי שיסוד דין המתנה בין בשר לחלב הוא זהירות והרחקה, משום שאפילו אם התערבו בשר וחלב יחד שלא כדרך בישול – האיסור מדרבנן בלבד. אלא שחכמים הרחיקו הרחקה יתרה, משום שגם בשר וגם חלב מותרים באכילה בנפרד, וכדי שלא

21. והוסיף שם, שאם אפשר – יש להמתין שעה: "ומכל מקום נראה דצריך להמתין שעה אחת, וכמ"ש מור"ם שם שכן המנהג פשוט, וכמו שכתב כת"ר נר"ו בשם החכ"א כלל מ' סי"ג, והגאון מבבל מהר"י חיים ז"ל בבן איש חי שנה ב' פ' שלח אות י"א. דהגם דיש פנים להקל יותר מזה, מכל מקום כיון דנראה דאין לחולה על הרוב קפידיא וצורך ליותר מזה – אין להקל יותר. אך אם יהיה צורך להקל יותר עפ"י הנהגת הרופא, יש לסמוך להקל גם ביותר מזה. והכל לפי הענין והצורך, ולכן אי אפשר להגביל זה פה, וכאמור". ובתשובה אחרת (שואל ונשאל ב, יו"ד כו), נראה שסמך על דעת בה"ג ור"ת לגבי עוף וחלב, ולכל הפחות על דעת התוס' מבלי להמתין שעה. וכתב: "הגם דלדידן נקיטנן כדעת מרן ז"ל, במקום חולי יש לסמוך בשופי על המקילים בזה, ומה גם דבשר עוף אינו אלא דרבנן, וכמו שכתב מרן ז"ל, והוה ליה תרתי דרבנן במקום חולה, ויש מתירין בלאו הכי". גם בשבט הלוי (ב, לב), היקל בפחות משעה: "במקום חולי קצת די שעה, ואפילו בפחות מזה, אם בירך בהמ"ז".

יגיעו לידי איסור, החמירו מעבר לדין. אבל חומרא זו היא בגדר זהירות בעלמא, ולכן 'חולה קצת' יכול להקל.

אכילת גבינה תוך זמן ההמתנה

התחיל לאכול גבינה או חלב תוך ו' שעות

עמדה זו, שדין המתנה יסודו בהרחקה וזהירות, כתב גם בדעת קדושים (פט, ב), לגבי מי שבתוך ו' שעות טעה ואכל מאכל גבינה: "עד שישהה ו' שעות. ואם התחיל לאכול בתוכם – גומר", וביאר ש"אין צריך בכך תענית על כך... ואינו מכשול בסגנון מאכל איסור (שאמרו חז"ל שאין הקב"ה מביא תקלה לצדיקים באכילת איסור), כי אין בכך סגנון איסור כל כך, רק גדר".

הרי שיסוד המתנה בין בשר לחלב הוא גדר והרחקה, ואינו איסור רגיל מדרבנן, ולכן אם טעה והתחיל לאכול גבינה בתוך זמן ההמתנה – לא צריך להפסיק. וביאר את דבריו תלמידו ראש"פ שראייר במקדש מעט שם: "ר"ל, דאלו הוי איסור אכילה ממש, אף שוגג בדרבנן – צריך כפרה. דלא כמו שכתב נתיבות המשפט סי' רלד". דברי הדעת קדושים הובאו גם בכה"ח פט, ח. וכ"כ בימינו בשו"ת ודרשת וחקרת (גרסמן) ח"ג ג, ג, שבמקרה של 'בל תשחית', שאם לא יסיים את המאכל החלבי הוא ייזרק, ואין דרך לשמור אותו (כמו גלידה), אפשר לסמוך על הדעת קדושים ולסיים את אכילתו.

בירך על מאכל חלבי תוך ו' שעות

דברי הדעת קדושים, שמי שהתחיל לאכול מאכל חלבי תוך ו' שעות יכול לסיימו, אינם מוסכמים, וכ"כ רבים מאחרוני זמננו הלכה למעשה (ראו הליכות עולם ח"ז עמ' כט-ל; אשרי האיש יו"ד ה, יט; מעדני השולחן פט, ג; עולת יצחק ח"ג יו"ד רה, ועוד). יחד עם זאת, נראה שהפוסקים לא חלקו על העיקרון הבסיסי, שיסוד דין המתנה בהרחקה. כך מתבאר משו"ת גנזי יוסף (שוורץ צ, ב), שהביא מחמיו שנשאל לגבי אדם שבירך על מאכל חלבי, ונזכר שטרם חלפו שש שעות מעת אכילת הבשר, והשיב שאם יש לו בשר בין השיניים – אסור מדרבנן לאכול חלב, ומכיוון שיש סוברים שאיסור ברכה לבטלה הוא מדרבנן, לא יטעם מהמאכל כדי שלא תהיה ברכתו לבטלה, כי אין לעבור על איסור דרבנן בקום עשה לשם כך. "אמנם אם אין לו בשר בין השיניים, ואם כן, רק מצד המנהג צריך להמתין ששה שעות, כמבואר בשו"ע יו"ד ברמ"א סי' פט, דמדינא סלק וברך מהני; אם כן, כדי שלא יעבור על איסור ברכה לבטלה – אפילו בדרך ברכה מכל מקום איסור דרבנן איכא – אם כן, פשיטא דמוטב שיאכל קצת חלב שלא יהיה ברכתו לבטלה, דטפי עדיף לעבור על דבר שאינו אסור רק מצד מנהג, ממה שיעבור על איסור אפילו הוא רק איסור דרבנן". אלא שסיים: "רק פשיטא, שכל שאכל אפילו

כלשהו, שלא יהיה ברכה לבטלה – אסור אח"כ לאכול יותר עד שיעברו השש שעות, דלא נוכל להתיר לו יותר, רק כל כך שלא יעבור על איסור ברכה לבטלה".
הרי שחלק על ההיתר של הדעת קדושים להמשיך לאכול, אבל הסכים שיסוד דין המתנה הוא רק מכוח מנהג, ולא איסור דרבנן רגיל. וזאת כתב אף לנוהג במנהג זה, על אחת כמה וכמה שמי שאינו נוהג להמתין שש שעות – לא ישנה מנהגו מפני מנהג אחרים. ונראה שרוב הפוסקים שהתירו לטעום ממאכל חלבי תוך ו' שעות יכולים להסכים עם עיקרון זה.²²

חג השבועות

יש שנהגו להקל בחג השבועות לאכול מאכלים חלביים תוך שש שעות מאכילת הבשר, כדי לקיים את מנהג אכילת מאכלים חלביים בחג השבועות. כן הביא באורחות חיים (איסורי מאכלות עג), וביאר את הסברה להמתין פחות משש שעות, ש"כיון שהוא תאב לאכול – כבר נתעכל הבשר", אך הוסיף שראוי לנקות את שיניו משיירי הבשר, "כיון שעיקר שהייה בשביל בשר שבין השיניים, ראוי למי שאינו נמנע מהגבינה באותה סעודה לחצות שניו ולהוציא בשר קודם שיאכל גבינה". וביאר שבזמן אחר לא ראוי לסמוך על ניקיון השיניים כדי לאכול גבינה או חלב תוך שש שעות. וכן הסכים אליה רבה (קעג, ו): "ועיין לקמן סוף סימן תצ"ד בשם הכלבו (סימן קו), דאין

22. כתב הרב אברהם אלקלעי (זכור לאברהם יו"ד אות ב): "בדידי הוה עובדא, שלאחר שאכלתי בשר ועברו כמו ד' שעות, שכחתי ונתתי לתוך פי מעט גבינה קשה, ואז נזכרתי; והיה זה בימות החורף – נראה דמותר לבלוע מעט כדי שלא יהיה ברכה לבטלה. והאי טעמא, דעם דמרן פסק דבעינן שש שעות, מכל מקום יש חולקים, וסבירא להו דבסלק וברך ברכת המזון סגי, וכמו שכתב מור"ם. וכתב שם דבאשכנז אחר שעה אחת נהגו לאכול", וצירף גם את דעת הפר"ח, וכתב שכדי שלא תהיה ברכה לבטלה סומכים על הדעות המקילות. והובא להלכה בזבחי צדק (פט, ג), וכפ החיים (פט, ו). וכן בבדי השולחן (פט, א, ביאורים, 'ויש מדקדקי'), והוסיף: "אמנם היכא דעביד קינוח והדחה ואחר כך אירע לו כזאת, יש לצדד לענ"ד להתיר לו לאכול מהגבינה אף קודם ד' שעות". וביאר שלדעת הרמ"א מעיקר הדין לא צריך להמתין שש שעות, ובמצב שיש איסור בהמתנתו (של ברכה לבטלה), אין להחמיר, וגם המנהג אינו מחייב, כי המנהג לא חל על מצב ייחודי זה. וסיים: "ושמא אפילו לא המתין כלל, אף שעה אחת, דהא נמי הוי רק הוספת חומרא על דעת ה"א שמביא הרמ"א דסגי בסילק ובירך, וצ"ע". וכ"כ הרב עובדיה יוסף (הליכות עולם ח"ז עמ' לח): "ונראה דמה שכתב 'אחר ארבע שעות', לאו דוקא הוא, אלא שמעשה שהיה כך היה, וצירף דברי הפר"ח לרווחא דמילתא. אולם גם אחר שעה, הואיל ורבים סוברים להתיר – מותר לו לטעום קצת, שלא תהיה ברכתו לבטלה. ועוד נראה לי, שאף בתוך שעה, כיון שכבר סילק ובירך ברכת המזון, שמעיקר הדין לדעת כמה פוסקים מותר לאכול מאכלי חלב, אע"פ שנהגו במדינות אשכנז להחמיר עד אחר שעה, במקום איסור ברכה לבטלה אין להחמיר. ואורווי מורינן שיטעם קצת", והביא את הגנזי יוסף (ראו עוד יבי"א ב, יו"ד ה, ויחיו"ד ד, מא, ודחה את הלבושי מרדכי יו"ד תניינא קסז, שכתב לומר 'ברוך שם' במקום לטעום מהמאכל החלבי). ראו עוד שדי חמד (אס"ד מערכת בשר בחלב יב); וישב משה (ב, נז); שבט הלוי (ד, כ); שרגא המאיר (ו, קכח, ג).

ועל אף שהרבה מהדיונים בנידון נסובים סביב שאלת ברכה לבטלה מדאורייתא או מדרבנן, או שמעיקר הדין הלכה כרמ"א להמתין שעה, נראה שגם הם מסכימים שיסוד דין המתנה בהרחקה או במנהג, שקל יותר מדין דרבנן רגיל.

צריך להמתין בחג השבועות ו' שעות". ושם (תצד, י) כתב: "ועיין יו"ד סי' פ"ט (ס"ב)... גם כתבתי שם דיש נוהגין לאכול גבינה בסעודה מנחה, אף שאין ו' שעות מסעודה שחרית, ובלבד שיחצוץ שינוי".

במנחת יעקב (עו-עז, ה) הביא את דברי האורחות חיים וסמך עליהם. אמנם בחק יעקב (תצד, יא) הכריע כדברי הזכרון משה (ליקוטי דינים כו), ש'שומר נפשו' לא יעשה כך, והוסיף בחק יעקב, ש"כן הסכמת האחרונים, דגם בחג השבועות יש ליזהר בכל, כמו בכל השנה". ובפרי מגדים (תצד, משב"ז א) כתב שאין להקל בזה כלל, ואדרבא, "כל מה שיכולין לגדור גדר – יותר טוב, וכל שכן מה שמדינא, ומנהג שקיבלו כבר הוה כנדר".²³

ויש שנהגו להקל בזה בצירוף שינה, כמבואר בשו"ת פסקי תשובה (לרב אברהם פיטרקובסקי סי' רפה): "בחג השבועות רציתי לאכול מאכלי חלב, אבל לא עברו עוד שש שעות מאכילת בשר. ושמעתי אומרים כי בחג השבועות מקילים בזה, ושאלתי את רבינו זקני צ"ל, ואמר לי: אם ישנת בצהרים – יכול אתה לאכול מאכלי חלב. ושמעתי שכן הורה דודי הגה"ק מו"ר דוב בעריש צ"ל מביאלא, והתיר לשתות משקה טהה (=תה) עם חלב בבקר השכם, אף שלא עברו עוד שש שעות מאכילת בשר בערב, ובלי ספק קבל כן מאביו רבינו זקני צ"ל (ויעש אברהם סי' נ"א, 'כולל מנהגים שנהג בהם הגה"ק מוה"ר א"א צ"ל מטשעכנוב', ליקטם נכדו הה"ג מוה"רם לאנדא ז"ל, לודז תרצ"ו)".²⁴

23. כיוצא בזה במ"ב (תצד, יז): "כתב הפמ"ג: יש ליזהר בענין מאכלי בשר וחלב בכל מה שנהגין בכל השנה, המבואר ביו"ד סי' פ"ח ופ"ט, ושלא לצאת שכרם בהפסדם".

24. בעניין כמה שעות יש להמתין בין בשר לחלב לאחר שינה, כתב בדעת קדושים (פט, ב, לבעל א"א מבוטשאש): "ועל ידי שינה בינתיים, אולי גם כן צד קולא, שעל כל פנים די בפחות שעה או ב". אמנם במקדש מעט שם השאיר את דבריו ב'צריך עיון'. ובספר זכרון למשה (עמ' עט) מובא מעשה מהחתם סופר: "סיפר לי הה"ג בעהמ"ח ספרי דן מדינאל ושאר ספרים (=הרב דניאל שטיינשניידר), שמר זקנו המקובל מו"ה דניאל פרוסטיץ זצוק"ל הגיד שמרנא ז"ל אמר לו, שבעיניו בהלכות בשר בחלב המציא דבר, שמה שפסוק ביו"ד סי' פט לשהות אחר אכילת בשר שש שעות, דהוא מטעם עד אז זמן העיכול, זה לא נאמר רק למי שאוכל ביממא. אמנם כן, האוכל בשר בלילה וישן אחר כך, אף שלא עברו שש שעות מעת אכילת הבשר – מותר לשתות חלב, באשר על ידי שישן בינתיים ממחר העיכול לבוא. ואחר שבייר מרנא דבר זה, הכין לעצמו לאחר שאכל בשר בלילה כלי אשר בו ניתן חלב עם קפה לשתות אחרי שינה דאיזה שעות, ולפני אשמורת הבוקר, כאשר קם מרנא ז"ל ללמוד ולקח הכלי אשר הכין ופעל בו הקפה לתתו על האור להחם, נשבר לו הכלי ונשפך כל הקפה לארץ. אז אמר: רואה אני שמן השמיים אין מסכימים להוראתי זו, אלא לא פלוג חכמים בזמן שהיה אחרי בשר, כיומם כלילה – זמן אחד להם". והביא בזכרון למשה מה שכתב בספר ויעש אברהם, וסיים: "אמנם בודאי אילו נודע להגה"ק הנ"ל ממעשה רב הנ"ל דמרנא הקדוש הח"ס ז"ע, בודאי היה חוזר מפסק זה." ע"ע תשובות והנהגות א, תלא.

גם בשו"ת בית אבי (ג, קח) דן בזה, וכתב שמהגמרא משמע שאין הבדל בין ישן ללא ישן. אמנם לפי הטעם שהולכים אחר העיכול, על ידי שינה האוכל מתעכל מהר יותר. וסיים: "לדינא אין להקל בזה, כי מצינו לגדולי האחרונים שהקלו במקום חולי קצת שלא להמתין שש שעות, ולא חילקו בין ישן בינתיים או לא, שמע מינא דלא ס"ל לחלק בהכ"י". וכ"כ הרב ואזנר (קובץ מבית לוי יו"ד ה' המתנה סעיף ה), ופוסקים נוספים. אמנם

ויש לעיין בדברי המקילים, כיצד נהגו להקל בזה? ואין לומר שהם פוסקים מדינא כבה"ג או כתוספות בשיעור ההמתנה, שהרי האורחות חיים פסק כרמב"ם, ואעפ"כ הביא את המקילים בזה. ונראה בפשטות שלדעתם דין המתנה יסודו בהרחקה, ומכיוון שיש ערך גם בשמירת המנהג לאכול מאכלי חלב בחג השבועות, כל עוד דין ההרחקה מתקיים בהמתנת כמה שעות, גם אם לא עברו שש שעות, יכול להקל. וגם המנחת יעקב שהחמיר, כתב ש"יש לזהר", וכן הזכרון משה כתב ש'שומר נפשו ירחק מזה', כלומר לדעתם מטעמים שונים לא נכון להקל בזה בחג השבועות, אבל אין הכרח שהם חולקים על עצם הביאור שיסוד דין המתנה בהרחקה, כפי שכתבו היבין דעת ודעימיה.

תבשיל של בשר

גם מדין 'תבשיל של בשר' אפשר להסיק שיסוד דין המתנה בהרחקה. 'תבשיל של בשר' הוא מרק בשר צלול, או מאכל פרווה שטוגן או בושל עם בשר וקיבל את טעמו, וכל כיוצא בזה.

רוב רובם של הראשונים התירו לאכול גבינה אחרי תבשיל של בשר (ראו ב"י או"ח קעג, א; ערך השולחן טייב יו"ד פט, ח; הוראה ברורה פט, לו-לז, ובשער הציון שם), ובעיקר נחלקו מה נכלל בהגדרת 'תבשיל של בשר', ומה כבר נקרא 'בשר' עצמו (ראו שו"ת הרשב"א א, שז, שברור לו ששומן ניתן בכלל בשר, משום 'לא פלוג'), וכך פסק שולחן ערוך (יו"ד פט, ג), שמותר לאכול גבינה לאחר תבשיל של בשר אם נטל ידיו.

אמנם עם הזמן נהגו להחמיר בזה, כפי שכתב מרדכי (חולין תרפז): "ראיתי מורי שאסר לאכול גבינה אחר ביצים מטוגנים בשומן אווזא, משום גזירה אטו בשר בחלב", וכ"כ באיסור והיתר הארוך (מ, ב): "ונהגו להחמיר אפילו לא אכל בשר עצמו, אלא רק תבשיל מבשר או משומן של בשר, אפילו בקנוח והדחה, מטעם דלעיל – דאע"פ שאין נדבק בין השיניים, מכל מקום טעם של שמנונית הבשר נמשך בפיו זמן ארוך. וגם מטעם שכתב במרדכי פרק כל הבשר משום מהר"ם: ראיתי את מורי שאסר לאכול גבינות אחר ביצים מטוגנים בשומן אווזא, משום גזירה אטו בשר בחלב". וכ"כ הבית יוסף (או"ח קעג, א): "וכן נהגו העולם שלא לאכול גבינה אחר תבשיל של בשר כלל, ואין לפרוץ גדר". וכ"כ רמ"א (יו"ד פט, ג).²⁵ כלומר עם הזמן התפתח מנהג לא לאכול גבינה מיד אחרי אכילת מאכל פרווה שבושל או טוגן עם בשר וקיבל את טעמו.

באשרי האיש (פסקי הרב אלישיב, יו"ד ה, כה) כתב: "ישן שלוש שעות לאחר אכילת בשר עוף, רשאי לאכול חלב מיד", ודווקא בשינת לילה ולא בשינת יום. ובהערה מא, מובא שהרב אלישיב היה נוהג להקל בזה למעשה. 25. בגינת ורדים (יו"ד א, ז), כתב שהשו"ע חזר בו ממה שכתב לחומרא בבית יוסף. אמנם החיד"א (שירי ברכה פט, כה) העיר שלא שייך כאן חזרה: "ורחוק בעיני שחזר בו, דהתינתן אם לא היה מנהג, אבל השתא דנהגו כך

ויש לעיין, שכן בדין כזה, בפשטות היינו צריכים למצוא כמה וכמה אחרונים, במיוחד מפוסקי ספרד שהולכים אחר השו"ע, שיקלו בדין תבשיל של בשר, שכן עיקר הדין לפי רוב הראשונים, וכך פסק השו"ע. ולמרות זאת, למרבה הפלא כמעט לא מצאנו פוסק שהיקל במפורש. וכל הפוסקים קיבלו את פסק הרמ"א. הלוא דבר הוא!²⁶

אולם נראה שאין זה אלא מפני שיסוד דין המתנה הוא הרחקה, וכשם שהקילו בדין הרחקה לחולה במקצת, או שהקילו בחג השבועות, כך גם החמירו לגבי תבשיל של בשר. וזאת משום שהמתנה אינה דין דרבנן רגיל עם גדרים ברורים, שהשאלה היא רק כיצד לפסוק לגביו – האם ללכת אחר השולחן ערוך, אחר רוב הפוסקים, אחר עיקר הדין, וכיוצא בזה. אלא זהו דין שיסודו בהרחקה, ובמשך הזמן התברר שאם לא תהיה הרחקה גם מתבשיל של בשר, יבואו להקל גם בבשר עצמו, וכפי שכתבו במפורש – "אטו בשר בחלב". וזה עצמו מסביר את היסוד של הרחקה, שצריך להרחיק כפי הנדרש להסרת המכשול, כל מקרה לפי עניינו.

ריבוי הדעות וחינוך לדין המתנה

בנוסף לכך, עצם העובדה שיש דעות ומנהגים רבים בדין המתנה בין בשר לחלב, מורה שמדובר על זהירות ולא על דין דרבנן רגיל עם גדרים ברורים. בפרט שחלק מהמנהגים התפתחו עם הזמן, ומתוך הקהילות עצמן, כמו המתנת שעה או חלק מהשעה השישית.

עניין זה מתבטא ביתר שאת בדברי הפוסקים העוסקים בשאלה, ממתי וכיצד מחנכים ילדים מתחת לגיל מצוות להמתין בין בשר לחלב – שם מנעד הדעות וההדרכות עצום ומגוון, הרבה יותר מדיני דרבנן אחרים.²⁷ כדי להמחיש זאת, נביא תחילה את דברי האור לציון (ח"ה יט, יד), שפירט דעות רבות: "לאחר שלש שנים אין צריך מעיקר הדין להמתין יותר משעה, עד שיעשה

משום גדר, והוא מנהג פשוט בעולם, לא שייך חזרה". אמנם גם החיד"א העיר בסוף, שאחר שהביא את המנהג בבית יוסף, "הוה ליה להביא המנהג בשו"ע".

ראו פר"ח (פט, יח), שכתב שמדינא צריך להחמיר בתבשיל של בשר לפי הפירוש בדברי רב נחמן (של הרי"ף ודעימיה) שבין תבשיל לגבינה חובה ליטול ידיים, והכוונה שאכל את הגבינה קודם. וכ"כ פרי תואר ח, וראו דבריו באריכות.

26. כף החיים (או"ח קעג, א): "וכן המנהג עכשיו פשוט בכל תפוצות ישראל להחמיר כדברי מור"ם ז"ל. ואם כן, דבר פשוט הוא דאסור לשנות, מאחר דקיבלו עליהו סברת המחמיר". ראו ספר תורת משפחת דלויה (עמ' 515-516), במה שכתבו הרב יצחק דלויה והרב יעקב פרץ. ראו עוד שו"ת מענה לשון לר"א חפוטא (ח"ה יו"ד ג), תודה לר' יאיר דלויה על ההפניה למקורות אלו.

27. ראו מלמד להועיל (ב, לא); חלקת יעקב (ב, פח; ג, קמז); דברי יציב (או"ח רלו, ד); מנחת יצחק (א, עח); משנה הלכות (י, צו); יביע אומר (א, יו"ד ד; ג, יו"ד ג); שבט הלוי (ד, פד), ועוד.

בר מצוה. אך מכל מקום, ראוי לחנכו בהדרגה להמתנת שעות, וטוב להרגילו מגיל חמש-שש שנים לשלש שעות, וכשיגדל יותר – יוסיף מידי פעם עוד שעה. ואפשר להשאירו בהמתנת ג' שעות עד גיל תשע, ולאחר מכן להוסיף שעות בהדרגה, עד שבגיל קרוב לשלש עשרה כבר ישמור שש שעות. אך אין בזה שעות קבועות, וגם תלוי בבריאותו ומצבו של הקטן. ויש שנהגו שלאחר שנה ממתנים שעה או חצי שעה, ולאחר שנתיים שעותיים, ומגיל שלוש עד תשע שלוש שעות, ולאחר מכן מוסיפים שעות עד שבגיל שלש עשרה כבר ישמור שש שעות. ופעמים אפשר לחנכו מגיל תשע שימתין שש שעות, ופעמים אף מגיל שש אפשר לחנכו לשש שעות, אם הילד בריא ויכול לעמוד בכך. ואפשר לנהוג שעד גיל תשע ימתין שעה, ומגיל תשע עד שנעשה גדול ימתין שלש שעות. ואם הילד חלש, אפשר להקל לו עד שלש עשרה שנה בכמה שעות אחדות, לפי מצבו. וילד קטן שטעם מאכל בשרי ואינו רוצה לאוכלו, אין צריך להחמיר בזה ולהשאירו רעב, ואפשר ליתן לו מיד מאכלי חלב".

אם אכילה של דבר מותר בתוך זמן האיסור נחשבת אכילת איסור, לכאורה היו צריכים להיות כללים ברורים יותר ממתי מותר להאכיל לקטן איסור דרבנן. ולמרות שהפוסקים דנו בגדרים אלו, בפועל יש מנעד רחב של דעות ומנהגים ביחס לחינוך להמתנה.

וכ"כ תשובות והנהגות (א, תלה): "כשמגיע לבן חמש או שש, שזהו גיל חינוך למצוות, ראוי להתחיל לחנכו יותר עד ג' שעות, ולערך בבן תשע או עשר – ו' שעות... **ולא מצאתי הדין מבואר בגדולי הפוסקים**, אבל כיון שהשיעור חינוך יש לקבוע באופן שיתרגל כשיגדיל לקיים דין שהייה כהלכתה, נראה שאם נוהג כמו שכתבנו – די בכך". וביאר שלמרות שאסור להאכיל קטן גם איסור דרבנן, דין המתנה שונה, "שגם מדרבנן **אינו בגדר אכילת איסור, אלא דין הרחקה**. ואף להרמב"ם, שאפשר שמשוהו בשר נשאר בין השיניים והתינוק יאכלנו עם חלב, ויש בזה 'חצי שיעור' דאסור, וא"כ לכאורה הוי כעין דאורייתא [ולא איסור דאורייתא, דהוא רק בבשר וחלב שנתבשלו יחדיו], מכל מקום, הלוא המאכיל לא נותן מה שבין השיניים, ולא מתכוון לכך. ואין בזה 'לא תאכילום', דלא דמי לאכילת נבילה".

הרי שיסוד דין המתנה הוא בהרחקה, ולכן לא פירשו הפוסקים גדרים ברורים כיצד מחנכים לדין זה; וזו הסיבה שלא מצאנו דיונים רחבים בדברי האחרונים בעניין, וכמעט שרק ספרי זמננו עסקו בזה.²⁸

28. ראו פניני הלכה כשרות כו, ז, שמו"ר הרב מלמד הגדיר קודם דין חינוך קטן לאיסורים, ומתוך כך קבע כללים בדין חינוך להמתנה בין בשר לחלב. וראו בלקט יושר (או"ח עמ' לה), שהביא בשם מהרא"י שנהג כהכרעת רי"ף ורמב"ם שיש לשמור שש שעות, "אבל אין להקפיד על הקטנים אם אכלו בשחרית בשר ובצהרים גבינה, אף על פי שלא שהו כשעור שש שעות". עי' עוד במאירי (חולין קה, א), שיש מפרשים (על פי המדרש) שהדעות

טעמי דין המתנה והטעם השורשי

אחר כל זה, עלינו לחזור למה שביארו הפוסקים בטעם דין המתנה. למרבה הפלא, חכמים עצמם לא ביארו מה הטעם שצריך להמתין בין בשר לחלב, וזה עצמו אומר דרשני. אמנם הראשונים ביארו שני טעמים עיקריים:

- א. משום טעמו החזק של הבשר, כפי שכתב רש"י (חולין קה, א, 'אסור'): "משום דבשר מוציא שומן, והוא נדבק בפה ומאריך בטעמו". וכ"כ אור זרוע (סי' תס); ר"ן (חולין לז, ב, מדפי הרי"ף) ונימוקי יוסף (חולין קה, א), כלומר, טעמו החזק של הבשר משאיר רושם בפה, וצריך להמתין מלאכול גבינה כל עוד נותר טעם הבשר בפיו. בדומה לכך כתב הטור (יו"ד פט, א): "לפי שהבשר מוציא שומן ומושך טעם עד זמן ארוך", אך לא הזכיר שהטעם מורגש בפיו כדברי רש"י.²⁹
- ב. חשש לאכילת הבשר שנתקע בין השיניים יחד עם הגבינה, כדברי הרמב"ם (מאכ"א ט, כח): "עד שישהה ביניהן כדי שעור סעודה אחרת, והוא כמו שש שעות, מפני הבשר של בין השיניים, שאינו סר בקינוח". וכ"כ ראשונים נוספים.³⁰

ביאר הטור (פט, א), שלפי ההסבר שצריך להמתין מפני טעמו החזק של הבשר, אם לעס בשר לתינוק – לא צריך להמתין, ואילו לפי טעמו של הרמב"ם, שההרחקה היא משום בשר שבין השיניים – גם הלועס לתינוק צריך להמתין. מאידך, לפי הרמב"ם "לאחר ששהה כשיעור – מותר אפילו נשאר בשר בין השיניים", וסיים: "וטוב לאחוז בחומרי ב' הטעמים". וכן החמיר בשולחן ערוך (פט, א) כשני הטעמים: "ואפילו אם

המקילות לשמור פחות משש שעות שייכות דווקא ביחס לקטן שאין לו כוח להמתין שש שעות, "וסעודותיו תכופות זו לזו, ועיכולם ממהר הן באיסטומכא הן בין השיניים".

29. כתב הטור (שם) שלפי טעם זה, אם לעס בשר לתינוק לא צריך להמתין, "דכיוון שלא אכלו – אינו מוציא טעם". אמנם באו"ה הארוך (מ, ז) כתב להיפך, שלפי טעמו של רש"י – "הלועס בשר לתינוק, אפילו לא אכלו – צריך ג"כ להמתין". וכ"כ מהרי"ל ולבוש (פט, א). ודבריהם מובנים, שכן ברגע שלעס את הבשר, טעמו החזק מורגש בפיו, בין אם בלעו ובין אם לא. אך לטעמו של הטור לכאורה קשה! וצריך לומר שלטור הטעם החזק שבבשר נמשך מקיבתו וממערכת העיכול, ולכן אם רק לעס מבלי לבלוע, אינו מוציא טעם חזק. וכ"כ חגורת שמואל על הלבוש ס"ק יב, שלטור "מה שנכנס בתוך הגוף – מוציא שומן ומושך טעם", ואילו לרש"י "טעם הבשר נשאר לו בפיו". אמנם באו"ה הארוך (מ, ז), כתב שצריך להמתין גם עבור לעיסה לתינוק בשם הטור. אמנם בטור שלפנינו כתוב להיפך. לכן העלה מנחת יעקב (עו, א), שאולי היתה לאו"ה הארוך גירסה אחרת בטור (עיין במנחת יעקב תירוץ נוסף, וכתב חגורת שמואל יב: "והראשון נראה עיקר", וע"ע ש"ך פט, ב).

30. פסקי הרי"ד (חולין קה, א, מהדורה בתרא): "שהבשר נסרך בין השיניים, ואינו יוצא מהרה". וכ"כ ראב"ן (חולין רעא): "כי הבשר שבין השיניים הוי בשר, ואינו יוצא על ידי קינוח הפה עד שמתעכל". וכ"כ רבנו יונה (ברכות מ, ב, מדפי הרי"ף, 'לא שנו'), ורשב"א (תורת הבית הקצר ג, ד, וכ"כ בחידושי ובוש"א, שז): "שהבשר מתעכב הוא בין השיניים", ומאירי (חולין קה, א, ומגן אבות ענין התשיעי. אמנם ראו עוד במאירי, מה שביאר על העיכול).

שהה כשיעור, אם יש בשר בין השיניים – צריך להסירו. והלועס לתינוק צריך להמתין". וכן מוסכם באחרונים.

הפוסקים האחרונים עסקו רבות בטעמים אלו ובנפקא-מינות ביניהם, אך לא תמיד מצאו דרך להסביר מדוע מחמירים או מקילים בדין מסוים על פי הטעמים שביארו הראשונים. וכפי שלמדנו לדוגמה בדין תבשיל של בשר, שנהגו להחמיר בו למרות שאין חשש שהבשר נתקע בין שיניו, שהרי לא אכל בשר, וגם טעמו של מאכל פרווה שקיבל טעם בשר ודאי לא נמשך כטעמו של בשר עצמו. ומנהג-חומרה זה התקבל על ידי כל הפוסקים. הרי שאין בטעמים אלו הסבר שלם למנהגים השונים בדין המתנה. וכן עולה מדברי הפרי מגדים (פ"ט, משב"ז א) לגבי הלועס שומן ולא בשר עצמו, שלכאורה לא שייכים בזה שני הטעמים של המתנה בין בשר לחלב, ואעפ"כ אומרים 'לא פלוג' ומחמירים.

יתרה מכך, ברור שהמנהגים השונים להמתנה לא תלויים בשני הטעמים שנזכרו בפוסקים. הרי טעמו של הבשר ועיכולו, וכן החשש שתתקע חתיכת בשר בין שיניו – שווים בין האנשים, לא משנה כמה זמן הם נוהגים להמתין. ולא יעלה על הדעת לחשוב שטעמו החזק של הבשר נחלש בפיו ובקיבתו של הנוהג להמתין שעה יותר מהר מאשר באלו של מי שנוהג להמתין שש שעות. היתכן לומר שנחלקו הפוסקים במציאות, עד מתי שאריות הבשר נשארות בין השיניים?

אלא ההסבר השורשי והיסודי לדין המתנה הוא עצם ההרחקה בין בשר לחלב, שהואיל והם שני דברים שמצויים במטבח, חכמים גזרו לגביהם גזרות רבות, כדי להרחיק את האדם מן העבירה. לכן לא מסתפקים בגזירה שלא לאכול בשר וגבינה שלא בושלו יחד, אלא אף ממתנים בין אכילת בשר לגבינה, כדי שלא יבואו לאוכלם יחד. וכך ביאר בגינת ורדים (גן המלך קנ"ד) במפורש: "כיון דאיסור אכילת גבינה אחר בשר הוי מפני הרגל עבירה, שלא יבא לאכול שניהן בבת אחת, והיינו כל עוד שטעם הבשר נמשך בפה לרש"י ז"ל, ואם יאכל גבינה – נמצא טעם בשר וטעם גבינה מעורבין שניהן, ואתי למיכל תרוייהו בבת אחת. ולהרמב"ם ז"ל, מפני בשר שנדבק בין השיניים שאינו סר בקינוח, ונמצאו שניהן מעורבין בפה, ומיחזי כאוכלן בבת אחת". הרי שהבסיס הינו הרחקה יתירה שלא יבואו לאוכלם יחד, ועל גביה ביארו הראשונים טעמים נוספים. כיוצא בזה ביאר ר"י אייבשיץ (פ"ט, ד), שתמה על האוסרים לברך ברכת המזון על סעודה בשרית על מנת לאכול גבינה, "ואני לא הבנתי טעם האוסרים, דכל ענין שאין לאכול בשר וגבינה בחד סעודה הוא משום היכרא דלא יאכלו בשר וחלב כאחד, ומה בכך דמתכוין לברך כדי לאכול גבינה אחר

כך? סוף כל סוף איכא היכרא. ואדרבא, אם דעתו באמת לאכול עוד, רק שמברך כדי לאכול גבינה, הרי היכרא ביותר³¹.
ואפשר לומר שזו הסיבה שלא מצאנו בגמרא טעם מפורש לדין המתנה, משום שעצם ההרחקה הוא הטעם, כהמשך לכל גזירות חז"ל³².

הפוסקים שהורו לא לשנות את המנהג

על אף שלא נימקו שיסוד דין המתנה הוא בהרחקה, מצאנו כמה פוסקים שהורו לא לשנות את המנהג.

הרב מיכאל יומטוביאן מסר בשם הרב אברהם אלקנה שפירא: "כשלמדנו בהלכות בשר וחלב את דברי הש"ך (סימן פט ס"ק ח) בשם המהרש"ל, שמי שיש לו ריח תורה צריך להמתין שש שעות בין אכילת בשר לחלב. חברי, שהמנהג בביתו היה לשמור על הרחקת שלוש שעות בין אכילת בשר לחלב, שאל את הרב האם ראוי שישנה את המנהג וימתין שש שעות? הרב ענה לו שזה דומה לאדם ששומר שש שעות ויחליט לשמור תשע שעות... היינו חבורת תלמידים מסביב לרב ששמעו את התשובה, הקשינו על הרב מדברי המהרש"ל, שמי שיש בו ריח תורה צריך לשמור שש שעות. הרב שאל אחד אחד מהנוכחים האם הם הריחו ריח תורה..."³³
כיוצא בזה כתב מורי ורבי הרב אליעזר מלמד (פניני הלכה כשרות כו, ב): "נראה

31. בתורת חיים (חולין קה, א) כתב שהטעם לפי שיטת התוספות שמותר לאכול גבינה אחר בשר בסעודה אחרת מיד, "משום היכרא הוא, שאם יאכל בשר וגבינה בסעודה אחת – חיישינן שמא אתי למיכל בהדי הדדי". והקשה על כך, "דאם כן, מאי איריא גבינה אחר בשר? אפילו בבשר אחר גבינה נמי ליבעי סעודה אחרית", ולכן כתב שהעיקר כרמב"ם.

32. חלק מהאחרונים שאלו לפי טעמו של הרמב"ם, מדוע לא התירו חכמים לסמוך על חיטוט שיניו במקום להמתין? ביאר פר"ח (פט, ב): "לא התירו חכמים בחטיטה בשיניים, משום דילמא לא יחטט יפה יפה. ולפיכך נתנו חכמים שיעור שש שעות, דמסתמא מה שנשאר בין השיניים יוצא לחוץ מעט מעט ומסירו, ואחר שיעור זה לא חיישינן שנשאר בשר בשיניים; ואם תמצא לומר שנשאר, לא חיישינן שיצא חוצה לפיו בעוד שאוכל גבינה". וביש"ש (חולין ח, ט), הקשה על טעמו של הרמב"ם: "אמאי הצריכו חכמים להמתין זמן סעודה, ולא אמרו שצריך שיקר את שיניו בטוב? וכמו שאמרו בבשר אחר גבינה דסגי בקינוח, ולא חשו שלא יקנח בטוב?". ולפי מה שזכינו לבאר במאמר, שעיקר דין המתנה הוא הרחקה יתירה, ואינו מפני טעם מסוים – מובן מדוע לא סמכו על חיטוט.

33. בנוסף למה שהבאנו לעיל בהערה 19 על החומרא להמתין עשרים וארבע שעות בין בשר לחלב, דנו הפוסקים על חומרות בהמתנה דרך הדין של אכילת בשר לאחר גבינה. בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג סי' תרט"ו) כתב: "ושאל אדוני, ששמעת דאני נוהג שלא לאכול בשר בהמה וחיה אחר גבינה, ומיקל בבשר עוף; בימי חורפי הייתי מתלוצץ בבני אדם שהיו עושין כן, ואדרבא, שרא לי מרי, היה נראה בעיני כמו מינות. עד שפעם אחת, מסעודה לסעודה, מצאתי גבינה בין שיני, וגזרתי להחמיר על עצמי בבשר אחר גבינה כמו גבינה אחר בשר. ואין בדבר זה כחולק על התלמוד, ולא כמוסיף שהוא גורע. בפרק כל הבשר (קה, א): אנא להא מלתא כחלא בר חמרא, דאלו אבא, כדהוי אכל בישרא האידנא – לא הוי אכיל גבינתא עד למחר כו', דכל חד מצי לאחמורי אנפשיה לעשות משמרת. ובבשר עוף אני מיקל, כיון דבשר עוף וגבינה נאכלין באפיקורן (שם קד, ב)". והביאו מרדכי חולין תרפז; הג"א (ח, ה); והגהות שער דורא (עו, ד). ובדרכי משה (פט, ב), הביא את מהר"ם

למעשה, שהואיל ויסוד הלכה זו מדברי חכמים, נכון לכבד את מנהגי ישראל שנסודו על ידי גדולי תורה, אין לשכנע את הנוהגים להקל להמתין שעה אחת או שלוש שעות לשנות ממנהגם". ובהערה 3: "כיוון שיסוד דין זה מדברי חכמים, ושיטת המקילים כדעת כמה מגדולי הראשונים, ויש ערך בשמירת מנהגים שיסודם איתן, אין ראוי לעודד את הנוהגים להקל לשנות את מנהגם". והוסיף לבאר: "ונלענ"ד שגם האחרונים שהורו באופן נחרץ לבני אשכנז להמתין שש שעות, התכוונו לבני מקומם במזרח אירופה, ולא לבני מערב אירופה שמנהגם המובהק היה להקל".³⁴

הכוחה להחמיר ולהמתין לאחר אכילת גבינה קשה, ומקורו באו"ה הארוך (מ, י), שהביא גם את דברי מהר"ם כהמשך לדין גבינה קשה.

על פי זה, כתב רש"ל (יש"ש חולין ח, 1), שאדם אינו רשאי להחמיר על עצמו לא לאכול בשר אחר גבינה, שנראה הדבר כמינות, ורק למי שבא מכשול לידו מותר, כמהר"ם מרוטנבורג: "נראה בעיני, מאחר שכתב מהר"ם שהיה נראה בעיניו כעין מינות כו', אם כן משמע להדיא: מי שלא בא לידו תקלה – לא יכול להחמיר, והוא כמו מינות". ולמרות שמצינו אמוראים שהחמירו בהמתנה כמו אבא של מר עוקבא, "אין להקשות: אין יכולים להחמיר בלא סיבה ותקלה? משום דהאמוראים יכולין שפיר להוסיף ולגזור כפי השעה, והנראה להם, ואינם נראים כחולקים מידי. אבל אחר שנסתם התלמוד, פשיטא שאין להחמיר נגד התלמוד, זולת סיבה ותקלה שבא לידו, בצירוף שמצינו שהראשונים נמי החמירו על עצמם. וכל שכן שנראה כמינות מי שלא רוצה לאכול בשר אפילו אחר תבשיל של גבינה". והסיק: "אפילו נזהר בכל הפרישות, לא יכול להחמיר למנוע עצמו שלא לאכול בשר אחר גבינה משום פרישות, אם לא שבא מכשול לידו, או שהשיניים נקובים והקרוב לודאי שלא יכול לנקרם ויבא לידי מכשול".

אמנם בתרומת הדשן קא, למד ממהר"ם שאם בתלמוד מצינו שהחמירו על עצמם בדין מסוים, מותר לכל אדם לעשות זאת, אבל אם לא מצינו שהחמירו על עצמם בתלמוד, נחשב 'מוסיף' שגורע. וכך נראה מש"ך (פט, יז). וכ"כ מהר"ם בן חביב בשו"ת קול גדול סד, שנשאל: "מה שנוהגים קצת שלא לאכול בשר אחר גבינה, אם מקרי מנהג ותיקין". והשיב: "אם ירצו איזה יחידי סגולה לעשות הרחקה יתירה, ולשהוי בין גבינה לבשר, שפיר מצי למיעבד הכי, ומנהג ותיקין הוא", משום שמצינו בגמרא שאביו של מר עוקבא החמיר על עצמו, ולראשונים שמספיק לקנח ולהדיח בין בשר לגבינה, גם מר עוקבא עצמו מחמיר על עצמו היה. "אלמא דאף דמדינא שרי, שפיר מצי כל יחיד ויחיד לנהוג לעצמו פרישות ומשמרת לדברי תורה". והביא תשובת מהר"ם כהוכחה לכך. והמשיך לבאר שאע"פ שבירושלמי (נדרים ט, א) נאמר: לא דיין במה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים? "הֲיֵנוּ בְּמִי שְׁאוּסֵר עָלָיו מִיָּד דְּלִית בֵּיהּ מִשּׁוּם סִיג וּמִשְׁמֶרֶת לְתוֹרָה, אֲבָל כָּל מִיָּד דְּעֵבִיד לְמִשְׁמֶרֶת וְסִיג, מִצִּי עֵבִיד".

וראו עוד שם (הע' 18) משו"ת תורה לשמה ריב, וכתב שם: "ואם תאמר: ואם האדם רוצה להחמיר עצמו בזה, מה בכך? והלא יכול להחמיר אפילו בדבר המותר! – זה אינו". והביא ראיות מתשובת רמ"א נד, ומדברי הטור (או"ח סי' לב), וממקומות נוספים. והביא לבסוף את תשובת מהר"ם, וביאר שעל אף שמהר"ם מרוטנבורג החמיר על עצמו מעבר לדין, "חומרא כזו, שאפילו מן האר"י ז"ל לא היה נוהג בה – אינו ראוי לעשות, ודי בזה".

34. בספר יום טוב שני כהלכתו (יט, ה), כתב בשם רש"ז"א שמקומות גדולים, כמו ירושלים או ארה"ב, דינם כמקומות שאין להם מנהג קבוע, ולכן הבא ממקום שנהגו להמתין שלוש שעות – רשאי להמשיך ולנהוג כמנהגו. ובהע' י: "כיון דבירושלים נתקבצו ובאו מהרבה גלויות עם מנהגים שונים, וכל אחד נוהג כמנהגו, לא שייך שמנהג כלשהו יכריע מנהגו הקודם". אמנם ראו מה שהביא הרב פריד (מחבר יום טוב שני כהלכתו) בספרו מעדני שלמה עמ' רמב, וצ"ע. ראו עוד קיצור שו"ע לרב פפויפר (י, הע' 19), שהביא בשם רש"ז"א שנשים ששומרות שלוש שעות צריכות להיזהר משינוי המנהג להחמיר לשש שעות, שכיוון שעסקות במטבח ובהאכלת הילדים, יוכלו בקלות לבוא לידי מכשול.

סיכום

במאמר זה עסקנו בתופעה רבנית-חינוכית מוכרת, של עידוד לשינוי המנהג בהמתנה בין בשר לחלב. הדרכה זו נובעת מכך שלפי רוב הפוסקים צריך לשמור שש שעות בין בשר לחלב, ולכן פעמים רבות מעודדים הרבנים את הבחורים הצעירים לעזוב את מנהג משפחתם לשמור שלוש שעות או שעה, ולעבור לשמירת שש שעות, ומחזקים זאת בהסתמך על דברי חלק מהאחרונים, שכתבו שמי שיש לו 'ריח תורה' צריך לשמור שש שעות.

במאמר זה ביארנו שבימינו אין נכון לשנות את המנהג, וגם אין נכון לעודד לכך. אדרבא, כל אחד צריך לשמור על מנהג משפחתו וקהילתו. וזאת משום שיסוד דין המתנה בין בשר לחלב הוא הרחקה שהנהיגו חכמים, ובמהלך הדורות התגבשו צורות ומנהגים שונים המבטאים הרחקה זו. על כן, אין הידור בשמירת שש שעות על פני המנהגים האחרים, משום שעניינה של שהיית הזמן בין אכילת בשר לאכילת גבינה או חלב הוא עשיית היכר של הרחקה, ומטרה זו מושגת במידה שווה על ידי שמירת שעה, שלוש או שש שעות.

לטיעון זה הבאנו הוכחות שונות לאורך המאמר מדברי הפוסקים ביחס לנושאים שונים הנוגעים לדין ההמתנה, כגון המתנה עבור חולה במקצת, דין מי שהתחיל לאכול גבינה תוך זמן ההמתנה, המתנה בחג השבועות, דין 'תבשיל של בשר', חינוך ילדים לדין המתנה, ועוד.

וכן הגדירו כמה פוסקים בפירוש, שיסוד דין המתנה הוא בהרחקה. כ"כ ר"י אייבשיץ (פלי פט, ד), ש"כ ענין שאין לאכול בשר וגבינה בחד סעודה הוא משום היכרא, דלא יאכלו בשר וחלב כאחד". וכ"כ דעת קדושים (פט, ב), שהמתנה בין בשר לחלב, "אינו מכשול בסגנון מאכל איסור... רק גדר". וכ"כ רבי יהושע מקוטנא (יבין דעת פט, א), שהמתנה בין בשר לחלב, "אינו אלא זהירות בעלמא; שהחמירו בבשר בחלב יותר משאר איסורין, משום דכל חד מותר באפי נפשיה. אבל אין זה בגדר אכילת בשר בחלב, שלא נתערבו כלל". כיוצא בזה כתב בגינת ורדים (גן המלך קנד), ש"איסור אכילת גבינה אחר בשר הוי מפני הרגל עבירה, שלא יבא לאכול שניהן בבת אחת".

ומה שעודדו חלק מהפוסקים המוקדמים את כולם לשמור שש שעות, הוא כדי להכריע במחלוקת הראשונים, כי לדעתם זו הדעה העיקרית בגמרא ובסוגיה. אבל לא התייחסו למצב שבו כבר גובשו מנהגים שונים במהלך הדורות, וממילא לא התייחסו לשאלה האם מי שאבות אבותיו נהגו לשמור זמן המתנה קצר יותר, צריך לשנות ממנהג משפחתו ולשמור שש שעות.

לכן למעשה אין לעודד כיום את שינוי המנהג, וכשם שמי שנוהג לשמור שש שעות בין בשר לחלב צריך להמשיך במנהגו, כך מי שמנהג משפחתו לשמור שעה,

שלוש או חמש ומשהו שעות, או לחלק בין עוף לבשר, לא נכון שישנה את מנהגו. וכך הורה הרב אברהם שפירא זצ"ל, וכן פסק מו"ר הרב מלמד בפניני הלכה.